

Narození

a smrt

Alexandra
Navrátilová

v české lidové kultuře

Narození a smrt

v české lidové
kultuře

ALEXANDRA NAVRÁTILOVÁ

Narození a smrt v české lidové kultuře

Vyšehrad

Práce byla vydána za finančního přispění
Ministerstva kultury ČR

Na přebalu:

Křtiny (kolem roku 1825).

Akvarel podle vyobrazení z cyklu

Čtyři obrazy ze života lidského, 1901

Na vazbě:

Hliněná perníková forma v podobě miminka
z počátku 19. století

Strana 2:

Rodina mlynáře Jana Jozeffyho

s manželkou Evou z Vysokomýtska.

Olejový obrázek ex votto z roku 1741

Lektorovaly: PhDr. Věra Frolcová, CSc.,
PhDr. Vanda Jiříková, CSc.,
PhDr. Eva Večerková, CSc.

Copyright © PhDr. Alexandra Navrátilová, CSc., 2004

ISBN 80-7021-397-3

Obsah

Úvodem ■ 11

Narození, křtiny a šestinedělí

Narození jako jev lidové kultury ■ 21

Dítě jako dar i nelehký úděl ■ 23

„Když dá Pámbu červíčka, tož přidá aj chlebíčka“ ■ 23

„Vítám vás do kostela, já jsem se dopustila!“ ■ 26

Raději hřích než světskou hanbu ■ 31

Těhotenství – čas očekávání, odpovědnosti a hrozeb ■ 35

Těhotenství jako stav výjimečnosti ■ 35

Přiletí čáp, nebo vrána? ■ 41

Těžká hodinka ■ 45

„Kamna se nám bourají“ ■ 45

Osudovost zrození ■ 51

Báby pupkořezné, babky či hebamky ■ 61

Odnesli jsme pohana, přinášíme křesťana ■ 72

Přijímací ceremoniály ■ 72

Ecce homo – křest: přijetí a patronace ■ 74

Kmotrovství – příbuzenství nejen duchovní ■ 88

Svatým kmotrovstvím dítěti posloužiti ■ 95

„Dětské křtenky“ neboli křtiny ■ 99

Rituál první koupele ■ 102

Do kouta nosíme ■ 106

Izolace šestinedělek ■ 106

Ochrana novorozence ■ 114

„Pámbu požehnej, ať neúroku!“ / „Mũro mũroucí, nechod' sem v noci!“ / Podhozenec

Do kouta nosíme aneb pocta v šestinedělí ■ 124

„Když pak vyplní se dnové očistění jejího“ / „Úvotky, úvotky, sú to mlsné hotky“

Smrt a pohřbívání

Uzavření života a poselství živým ■ 143

Představy o duši a posmrtném životě ■ 145

Duše v rozměrech světa člověka ■ 145

Duše na cestě do světa zemřelých ■ 153

Odplata za hříchy ■ 156

Odpovědnost živých za zmírnění trestu mrtvých ■ 159

Hříšná duše v zatracení – hrůzy pekla ■ 162

Zlidovělé peklo: drama i groteska ■ 164

Smrt v proměnách víry a sociality ■ 168

Obraz smrti ve středověkém myšlení ■ 168

Smrt v lidové tradici ■ 171

Smrt v příslovích a rčeních ■ 178

Předzvěsti smrti ■ 180

Umírání a smrt ■ 184

Smrt a poslední vůle ■ 191

Mezi smrtí a pohřbem ■ 202

Zjišťování a oznamování smrti ■ 202

Od úmrtí k pohřbu ■ 207

Pohřeb ■ 225

Rozloučení s domovem ■ 225

Na poslední cestě ■ 229

Uložení do hrobu ■ 238

Pohřební hostiny a pohoštění ■ 239

Pohřby svobodných mladých lidí ■ 242

Dětské pohřby ■ 242

Pohřební naříkání a projevy smutku ■ 247

K sociálně společenskému aspektu pohřebního obřadu ■ 255

Hřbitovy ■ 265

Za bránou života věčného ■ 265

Svědectví proměn doby a posvátného ■ 269

V koho a jak věřím či nevěřím, tam i patřím ■ 272

Být sebou ■ 276

Magická moc hřbitovů a mrtvých ■ 280

Čím jsem byl... ■ 286

Revenanti a tzv. nečistí zemřelí ■ 292

Přízraky mrtvých ■ 292

Návraty spravedlivých ■ 294

Návraty zlovolných duší ■ 299

Prostředky proti návratům mrtvých ■ 306

Đábel – našeptávač sebevrahů ■ 310

Symbyly vyloučení ze společenství ■ 316

Kult zemřelých a slavnosti jejich uctívání ■ 319

Ochránci domovů ■ 320

Pohoštění jako projev úcty zemřelým ■ 323

Křesťanské milosrdenství: péče o spásu duše ■ 326

Uctívání svatých a památka zemřelých ■ 330

Svátky zemřelých ■ 336

Závěrem ■ 341

Poznámky ■ 344

Prameny a literatura ■ 382

Seznam vyobrazení ■ 404

Zusammenfassung ■ 409

Kniha je výsledkem mého dlouhodobého odborného zájmu o kulturu našich předků v tzv. prvních a posledních věcech lidského života. Její příprava si vyžádala překlenout řadu úskalí; před mnohými z nich se bylo třeba sklonit s úctou, kterou vzbuzují svou bytostnou otevřeností, vzpírající se dosud možnostem našich výkladů. Můj dík patří všem těm, s nimiž jsem se při svých výzkumech snažila dobrat k základům jejich paměti, i těm, které jsem mohla jmenovitě vzpomenout v uvedených pramenech a literatuře.

Poděkováním jsem zavázána svému odbornému pracovišti – Etnologickému ústavu Akademie věd v Praze i domovskému pracovišti v Brně – za podnětné prostředí a podporu. Právě tak Ministerstvu kultury České republiky za finanční příspěvní při vydání knihy. Práce je uzavřením projektu, podporovaného Grantovou agenturou Akademie věd ČR v letech 1995–1997.

Vážím si konkrétně poskytnuté pomoci institucí, mezi nimiž chci vyzvednout Ústav lidového umění ve Strážnici, Etnografický ústav Moravského zemského muzea v Brně, Národopisné oddělení Národního muzea v Praze, Krajské muzeum v Chebu, Slováké muzeum v Uherském Hradišti, Karlovarské muzeum v Karlových Varech, Muzeum JAK v Uherském Brodě a Strahovskou knihovnu v Praze, které ochotně vyšly vstříc zapůjčením potřebných materiálů. Zvláštní poděkování vyslovuji PhDr. Věře Frolcové, CSc., které vděčím za nevšední kolegiální přístup k mé práci nad knihou. Za pečlivé čtení textu a cenné připomínky děkuji také prof. PhDr. Bohuslavu Benešovi, DrSc., PhDr. Evě Večerkové, CSc., a PhDr. Vandě Jiříkové, CSc., i dalším spolupracovníkům.

Redaktorovi knihy PhDr. Břetislavu Daňkovi děkuji především za jeho inspirativní postoj, který mně dodával optimismus a víru, že dojdeme k cíli.

V této souvislosti cítím potřebu vzpomenout přívětivé tvůrčí záze-
mí a trpělivost mých nejbližších, jejichž porozumění mě celou dobu provázelo.

V Brně 20. září 2003

Alexandra Navrátilová

Úvodem

PAMĚŤ KULTURY V OBYČEJÍCH PŘI NAROZENÍ A SMRTI

Vymezený čas a prostor života od nepaměti podněcovaly člověka k hledání odpovědí na nesamozřejmost jeho existence. S rostoucí emancipací od přírodních sil a pověrečné bázně se před ním, jako vědomou bytostí, stále zřetelněji vynořovaly otázky po důvodech jeho smrtelného bytí, vzníkání a zanikání života.

Nezávisle na zkoumání těchto otázek a odpovědí žili lidé odedávna převážně obstaráváním své existence v koloběhu všedních starostí. Byly to právě problémy a potřeby denního života, které podněcovaly k hledání rozmanitých obrazů o úloze lidského společenství a způsobech překonávání hrozeb vnějšího světa. Spojovaly každodenní zápas člověka o přežití s vírou v jejich zakotvenost v řádu, který byl mocnější než nejsmělejší představy a činy lidí.

Pohanské i rané křesťanské představy a rituály jsou dnes nejednoduchým čtením zašifrovaného textu symbolů a vztahů, vtělených do obyčejů a folkloru, do obecně kulturní paměti.

Mnohé z nich nás v různých podobách dodnes obklopují a spoluvytvářejí náš přístup k světu. Žel v situaci, kdy někdy víme jen málo o jejich původu, významu a funkcích i o prostředí, v němž formovaly horizont života minulých generací.

Z nejstarších dob nemáme mnoho dokladů. Zachované artefakty hmotné kultury dosvědčují, že Slované, kteří pronikali od poloviny 1. tisíciletí na území budoucích Čech, Moravy a Slezska, s sebou přinesli vlastní pohanskou víru a obyčeje, které se v evropském mísení národů zřejmě obohacovaly jak ve styku s kulturou již usídlených kmenů, tak – zprostředkovaně i přímo – zejména o podněty řecko-římské kultury. Docházelo při něm zřejmě ke složitému procesu přizpůsobování i k upevňování vlastní identity pod vlivem nového prostředí, sousedů, krajiny, charakteru přírodních cyklů i existenčního ohrožení.

Společenské vědy, zejména archeologie, historie, jazykověda, kulturní antropologie a etnologie, se pokoušejí přispět k ozřejmění složitosti těchto dějů a k rekonstrukci mnohotvárné cesty utváření podob lidové

kultury. Upozorňují na politicky účelové jednání české šlechty při přijímání a prosazování společné univerzální křesťanské víry i na fakt, že její relativně rychlé rozšíření doprovázelo souběžné přežívání pohanských obřadů a obyčejů. Proces jejich překonávání a převrstvování probíhal v procesu christianizace po staletí a řadu jejich vnějších forem můžeme diferencovaně sledovat i v obyčejovém chování novodobých pokolení.

Modernímu člověku jsou již někdy vzdáleny způsoby, jakými naši předkové prožívali narození a smrt – mezní okamžiky svého života. Jsou mu nesrozumitelné některé úkony a obyčeje, vyhlížející někdy až pošetile a snad i teatrálně. Lidské konání však nebylo a není bezúčelné: obyčeje a rituály, které byly a jsou jeho součástí, vždy směřovaly k naplňování celistvosti potřeb člověka. Pokud tomu tak nebylo, modifikovaly se, proměňovaly nebo ztrácely svůj význam, účinnost a funkci, až zanikly. Jejich životnost, změna, ale i vyhasnutí, vypovídají něco závažného o člověku a proměnách priorit jeho porozumění světu, o cílech i cestách, po nichž kráčet.

Tradicí ovlivněné obřadní a obyčejové projevy při narození a smrti člověka přežívají až do dnešních dnů. Potřeba stále značné části lidí vykonávat úkony posvátného, případně svátečního charakteru odkazuje na přetrvávající rysy emocionality a mentalit (vědomí a postoje), jejichž zdroje spočívají v minulosti. Zjišťujeme je i u těch jedinců, kteří se prezentují jako lidé bez konfesijního či jiného vyznání, hledající orientaci např. v moderních scientistických výzvách či v postmoderním relativismu poznání. Nicméně i ti jsou konfrontováni s živou přítomností tak starobylých představ, jaké obsahuje pohanské náboženství, lidové křesťanství a jeho další laicizované formy.

OBŘADY V SOUŘADNICÍCH ŽIVOTA SPOLEČENSTVÍ

Začněme nesamozřejmostí lidského života. Její vědomí spočívalo v jistotě existence nepochybně reálných, byť neviditelných, ale mocných sil, na nichž člověk zcela závisel. Posvátná místa – svatyně, kříže, kaple, kostely, hřbitovy a podobné prostory, určené pro výjimečné kultické chování – sloužily ke komunikaci s bohy a Bohem. Modlitby a bohoslužby, svátky liturgického roku, křest a rozžehnutí s mrtvým, každodenní projevy oddanosti a víry – to vše připomínalo přítomnost posvátného jako součásti a zdroje lidskosti. Uvedená místa měla i svůj čas, který stále naznačoval, že jsi částí celku: pamatuj na život věčný!

Obřady a obyčeje spjaté s narozením a smrtí nesporně orientovaly člověka v jeho vztazích k přírodě, k druhým lidem i k sobě samému, k blízkému světu domova i k cizím. Vytvářely hodnotový horizont ži-

vota na základě vědomí jednoty člověka a světa, umocňující intenzitu prožitku posvátného a všedního. Jejich kontinuita v běhu dějin je obdivuhodná. Je vyjadřovaná osvojenými archetypy jednání, víry a pověr, které předznamenávaly odvěkou zkušenost lidského vědomí se světem. Jsou tyto obřady prostředkem institucí, směřujících k ovládnutí a manipulaci vědomí lidí? Co způsobilo, že současnost a moderní dobu prostupují nové významy a vztahy k tradičním symbolům země, nebes, času, prostoru, absolutna, věčnosti a zejména k tzv. prvním a posledním věcem člověka a přitom v symbolických formách chování nacházíme výrazné stopy minulosti?

Na základě porůznu uchovaných kulturních pramenů i současných poznatků o lidové kultuře chceme podat obraz o představách, postojích, obřadech a obyčejích, spojených s narozením a smrtí. Poukázat na jejich strukturu, obsah a funkce, na jejich společensko-normativní a morální význam, ale zároveň i jejich hluboce lidský smysl.

Zlomovými obdobími, v nichž člověk s naléhavostí hledal odpovědi na existenciální otázky, byly narození člověka a snad ještě více jeho smrt. Tyto životní okamžiky nebyly až do dvacátého století pojímány jako události, které se – v dobrém i zlém – dotýkají jen těch nejbližších. Oba upevňovalo vědomí posvátnosti, podřízenosti řádu, který ztělesňovala přijatá víra, předepsané formy sdíleného chování a společné potřeby a zájmy. Jak uvidíme později, respekt k dodržování jednoty postojů byl vynucován místy až drastickými tresty.

Každý z obyčejů, jenž tyto protikladné póly života provázel, byl plně funkční pouze v síti vztahů k dalším a spolu s nimi, nikdy ne sám o sobě. Odkazoval současně na podstatnější skutečnost, než sám zpodoboval. Pokusíme se naznačit způsob možné interpretativní, modelové analýzy obyčejů, která nás bude v dalších kapitolách provázet. Vezměme si příklad omývání těla mrtvého. Mohlo by být jen běžnou hygienickou potřebou, nebo nemuselo proběhnout vůbec. Jeho rozšíření je však univerzální. Není jen umytím těla – vztahuje se i na očistu duchovní, je obřadním smytím pozemské tělesnosti, omytím stop, které na něm zanechal život. Rituál umývání mrtvého těla je socialitou – přípravou k předvedení zemřelého před Boha i lidi, vizitkou respektu pozůstalých k nebožtíkovi. Je provázán se symbolikou očisty při první koupeli novorozence i s mytickým významem vody jako pramene života, připravujícího mrtvého na druhou existenci. Skutečnost, že zapadá do řady dalších úkonů, vypovídá i o charakteru obřadu samého. Je to jako s onou pověstnou kapkou – je v ní i moře celé. Omývání nedoprovází žádný církevní obřad, je mimo systém křesťanské péče o duši

člověka a její spásu. Užítí vody v církevním rituálu má ale obdobné významy a funkce, jaké mělo v lidové tradici. Kropení svěcenou vodou patří jen na rakev a hrob řádně připraveného služebníka Božího. I když smysl určitých aktů zužujeme, chceme přiblížit pojetí celistvosti lidových obřadů přes významy jejich relativně samostatných složek.

DOMOV JAKO HORIZONT NAROZENÍ A SMRTI

Tradiční projevy lidové kultury tvoří i dnes významnou část moderního způsobu života. Jejich vliv přetrvává díky rozmanitým podnětům, které má člověk vpečetěny v podobě vžitého a blízkého prožitku domova s jeho intimitou a citovostí. V lidových obyčejích, v písni a slovesném podání, v hudebním i výtvarném projevu jsou prožívání radosti nad narozením a očekáváním i prožívání smrti a bolesti nad ztrátou vždy emotivní, plně sdělné a navozují lidské porozumění situaci druhých i sobě samým.

Narození a smrt budeme zkoumat v širším pojetí než jen v rozměru „přechodu“ mezi světy, či v jejich významu jako „meze“, určující čas a místo pozemského života. Předpokládáme, že jejich spojnicí je koncept domova jako konkrétního prostoru, v němž se naplňovaly funkce společenství, rodiny i jednotlivce. Domov byl místem pobývání živých, kteří v přítomnosti nesli paměť kultury blízkých mrtvých i představ o sobě a světu. Zahrnoval i nadindividuální vědomí domova jako společenství (domovské) obce. Vyplňovala ho obeznámenost – s věcmi, vztahy, jazykem, symboly i gesty, v nichž se člověk orientuje a které mu dávají vědomí jistoty a sounáležitosti s prostředím. Pokusíme se ukázat, jakými formami byl v této podobě a funkci domov přítomen v obyčejích narození a smrti, jak byl dán člověku (zejména vesnickému) jako forma před-porozumění celistvosti jeho života.

Domníváme se, že toto pojetí pomůže zprostředkovat pochopení zdrojů životnosti tradiční obřadní kultury, i skutečnosti jejího přetrvávání navzdory často mocensky prosazovaným univerzálním hodnotám. Ale také porozumět důvodům, pro které musela církev a světská moc přijmout tolik místních vnějších podob uctívání, lidové zbožnosti a obyčejových právních norem při uplatňování liturgie, moci, i při organizaci správy. Ve zpětné vazbě pak můžeme lépe porozumět schopnosti lidové tradice vstřebat mnohé z křesťanské víry v jednoho Boha, přijmout, uchovávat a rozvíjet její vizi svobodné individuální volby cesty k spasení.

Důležitou úlohu ve výkladu přelomových, existenciálních situací lidského života plní zejména analýza významů prostoročasových urče-

ní. Jejich interpretace umožňuje pronikat k základům strukturace lidového pojetí souvislostí života a vztahů člověka. V protikladných (párových) pojmech prostoru života lidová kultura vyjadřovala vzory a formy, odvozené od domyšlené a pociťované hodnotové stránky jevů (nahore–dole, posvátné–světské, vlastní–cizí, dobro–zlo) vypovídajících o místě, které zaujímají v preferencích žádoucích cílů. Pomocí socio–biologických pojmů časovaly lidský svět: dříve–později, teď–nikdy, konečnost–věčnost, očekávání–naplnění, strach–naděje, potřeby–umrtvení, mládí–stáří. Tyto pojmy projektovaly směřování člověka od narození k touze po věčnosti a harmonii, k uskutečnění dobra. V protikladech zkušenost–víra, praxe–teorie, příroda–duch (kultura), podřízenost–panství (rabství–duch) vymezovala lidová kultura snahu člověka po osvobození od utrpení přítomnosti k transcendentnu.

Uvedené funkčně strukturované protiklady, promítnuté do mikrohorizontů lidského života, umožňují nejen orientaci v zachovaných písemných i ústních svědectvích, ale i porozumění způsobu lidového „překlada světa“ a jeho ztvárnění v kultuře. To, co např. bylo „dole“, vždy vyjadřovalo stav na- a pod- zemí, rovinu podřízenosti, zasetí tělesností, pekla, zkázy, ohraničenosti; „nahore“ – to byl zrak i tělo směřující vzhůru, mysl spojená s nebem, posvátnem, svobodné spojení s absolutnem, věčností. Kategoriální určení, obsažená v chování a jednání nositelů obyčejů, umožňují zpřístupnit na první pohled někdy málo srozumitelné souvislosti a tím poodhalit tradici důsledně sledovanou linii představ o sociálním a morálním řádu věcí a poslání člověka.

SPECIFIKA

Obřady a obyčeje při narození a smrti, které dodnes nacházíme jako jedny ze smelujících činitelů lidové kultury, vytvořily zvláštní, neopakovatelnou formu sdílení společenských hodnot a sociokulturních vztahů. Významným způsobem se podílely na udržování a přenosu kulturní paměti, kterou rozumíme tradované vzorce myšlení, vnímání, jazyka a postojů. Formovaly se jako zkušenost, sediment poznání, praxe a víry, ztělesňovaly sebeuvědomění a sebereprojekci člověka ve světě.

Naše téma reprodukuje tu část paměti, která v živé formě, v ucelených souborech chování a jednání, ve folkloru i v hmotných výtvorech spoluvytvářela prostředí vzájemného porozumění a konformity s tradičními hodnotami soužití. Rozvíjela vlastní formy verbální i neverbální komunikace, založené z významné části na místně vázaném porozumění jazyku, symbolům, gestům.

Obyčeje při narození a smrti pojmáme jako existenciální. Jako obřady zrodu a zániku lidského jedince se vztahují k jediným mezníkům jeho života, jež se jeví jako absolutní, neodvolatelné. Jsou to mezníky, mezi něž je život člověka vklíněn. Podle lidové tradice se v chvílích jejich „uskutečňování“ otevíraly jinak uzavřené hranice identity společenství neznámému, cizímu. Zprůchodňovaly se hranice lidského a mimolidského, společenského prostoru a času světa neprostorovosti a bezčasí. Byly to zlomové chvíle s možností zneužití slabosti společenství k průniku cizích, nepřátelských sil. Podle dobových představ bylo možné se před nimi bránit a předcházet jim jediným možným způsobem: rigorózním splněním obyčejových úkonů a příkazů lidové tradice, odvozených ze zkušeností, z víry v předky a v moc bohů. Ti měli společenství ochránit, nejčastěji před ohrožením velkými katastrofami, nemocí, narozením tělesně či duševně postiženého dítěte nebo návraty neusmířených zlých duší.

Obyčeje byly současně prostředkem k dosažení prosperity pro zrozený život, pro definitivní vyloučení mrtvého ze světa živých a pro účinnou podporu dobré posmrtné existence zesnulého. V tomto smyslu nebyly „běžnými“ obyčeji přechodu, kterými by se společensky potvrzovaly byt významné proměny rolí a statusů v průběhu života, jak je známe z iniciačních či satebních obyčejů. Nebyly „jen“ přechodem z jednoho stavu do druhého v kontinuitě života, ale byly jeho absolutním začátkem a koncem.

TRADICE A NÁBOŽENSTVÍ

Obyčeje při narození a smrti snad nejzřetelněji vyjadřovaly základní postoj společenství k transcendentnu, tedy k tomu, k čemu dočasnost lidského pobytu ve světě odkazuje. Kontinuálně propojují koncepci smysluplného narození a poslání člověka s ideou jeho dobré smrti, tj. takové, kterou smysluplný život vrcholí. Studium dostupných materiálů ukázalo, že od začátku středověku do současnosti se v nich rámcově prolíná několik stěžejních vrstev:

Dominantně se prosazují oficiální rituály katolické církve, která liturgickými prostředky a gesty víry, křtem i dalšími úkony přijímá dítě do svých řad a zasvěcuje je vzkříšení v Kristu. Posledním pomazáním, rozloučením s knězem a bohoslužbou, „odevzdává“ duši člověka (definitivně a neodvratně) do vůle Boží, k spasení v životě věčném. Má Písmo, pověřené představitele, univerzální a popsany řád Boží, řád slov, gest a úkonů, prostoupených pojetím svátosti života, příklady světců, svatých míst, kostelů, hřbitovů. Je nositelkou ideje svobodné

vůle mající sledovat cestu individuální spásy, která je zřejmě nejobtížněji akceptovatelnou koncepcí pro myšlení člena tradiční společnosti.

Nesporně vlivná, jak ukážeme dále, byla i víra v účinnost obyčejů, tradovaných lidovým křesťanstvím. Setkáváme se v něm dokonce i s vrstvami pohanských představ a útvarů, které, jakoby napříč věky, kopírovaly rytmus přírodních a životních cyklů a v této formě propojovaly lidovou kulturu s ekologickým rozměrem lidského života. I po ztrátě opor vlastních sakrálních institucí pohanství přetrvalo v dalším období přesvědčení o účinnosti prostředků dávné víry, osvědčených a vyzkoušených předky. Jejich jednoznačnost definice zla i způsoby ochrany společenství před hrozbami zlých démonů – duchů odpovídaly způsobu myšlení uzavřené společnosti.

Lidové křesťanství charakterizuje navíc potřeba „smyslové zbožnosti lidu“. Svět posvátna a víry byl v něm ztotožněn s církevním křesťanstvím, liturgií, svátky, modlitbami a bohoslužbami. „Zlidovělo“ si abstraktní univerzální hodnoty a cíle, ale současně přejalo přesvědčení o účinnosti rituálů, založených na symbolickém významu předmětů lidského prostředí a odpovídajících úkonů. Jako by v laické recepci křesťanství nechtěl být člověk vydán výlučně do zprostředkující moci kněží, ale usiloval o bezprostřední prožitek možnosti vlastního vlivu na běh věcí prostřednictvím magických praktik.

LITERA SCRIPTA MANET

Nejstarší písemné zprávy o obyčejích při narození a smrti nacházíme v kronikách, legendách, cestopisných zprávách misionářů, v kázáních, penitenciálech a jiných církevních spisech, v soudních zápisech a dalších archivních pramenech. Pro shromáždění a výklad těchto pramenů mají význam zejména práce Lubomíra Niederla, Čeňka Zíbrta, Zikmunda Wintra, Matyáše Murka, Josefa Soukupa, Franka Wollmana, Jiřího Polívky. Vycházíme nejen z autentických kulturních pramenů, tedy z „mrtvé litery“, ale opíráme se i o materiály získané terénními výzkumy 20. století. Zdrojem našich poznatků jsou rovněž projevy slovesného, hudebního a písňového folkloru.

Největší množství materiálu obsahuje národopisná literatura 19. a počátku 20. století – jsou to studie a články, roztroušené v regionálních monografiích a vlastivědných periodikách, ve sbornících a časopisech. Převažují mezi nimi povšechné nebo podrobnější popisy, pocházející od zkušených, ale i laických sběratelů (zejména z řad kněží a učitelů), poznamenané začasné cílevědomým sledováním národně buditelských vlasteneckých zájmů. Jejich záznamy nemají stejnou poznávací

hodnotu – mnohé z nich jsou mezerovité, nesoustavné, výběr lokalit i témat je v nich nahodilý a často nejsou časově, místně ani sociálně určeny.

Práce s prameny má i jiná úskalí. Ke škodě věci byly pořizovány a zpracovány výhradně mužským viděním událostí kolem narození a smrti, pro něž zejména tajemství vnitřního světa žen, jak o něm budeme dále hovořit, zůstávalo z velké části nepřístupné. Rovněž tak se považovalo ještě donedávna za poněkud nepřiměřené věnovat specifickou pozornost umírání, smrti a pohřbu, které patřily spíše k záležitostem intimním nebo jen církevně ritualizovaným. Za vykonávání úkonů, které byly vystaveny různým formám odsudků, se lidé vždy spíše styděli. Z obav, že budou pod vlivem různých nálepek vypadat jako zlostalí či pověřiví a v minulosti snad i kacířští, zamlčovali či alespoň zlehčovali rozmanité obyčeje a praktiky.

Záznamy většiny obyčejů a pověr pocházejí z doby, kdy jejich původní význam již ustoupil do pozadí a cíle, které měly kdysi závaznou právní, společenskou či sociální funkci, byly překryty úzce křesťanským výkladem. Jsme si vědomi toho, že tyto záznamy, ale i prameny folklorní povahy, ať již písemné či slovesné, nelze projektovat přímo do situací, které se vyskytují v novějším období – již proto, že je jejich autoři chápali pod prizmatem vlastní kultury, vedení různými záměry. Obyčeje, spjaté s narozením a smrtí, obsahovaly spolu s poselstvími víry a kulturní paměti také sociálně-právní, morální, ekonomické a další složky. Dosavadní etnologická literatura je žel nepostihla v rozsahu, který by umožnil jejich širší využití pro srovnávací studium. Ještě začátkem 20. století je jim věnována relativně malá pozornost.

Zabýváme se komplexem obřadů a obyčejů, spjatých s narozením a pohřbem jako subsystémy kulturní paměti. Pokud je sledujeme jako existenciální, vnitřně diferencované úkony a projevy, vynikne jejich společenskotvorná úloha při formování představ člověka o smyslu jeho životního směřování. V tomto významu je kniha poznamenána kulturně a historicko-antropologickým zřetelem a jen ilustračně se dotýká regionálních a etnických rozdílů. Historicko-srovnávacímu přístupu dodnes brání značná mezerovitost dostupných materiálů zejména pro období 16.–18. století. Předložená kniha je v české etnologii prvním pokusem o shrnutí a výklad tematiky. Zpřístupňuje formy obřadního chování a lidových představ při narození a smrti s cílem poukázat na jejich společný duchovní rodokmen, který se vepsal do mnoha podstatných způsobů myšlení o člověku a světu a do obyčejových forem, utvářejících dobově podmíněnou kvalitu lidského soužití.

Narození, křtiny a šestinedělí

Narození jako jev lidové kultury

V průběhu dlouhých období vývoje lidstva se zásadně neměnily hrozby a nebezpečí, které provázely příchod dítěte na svět. Bezmoc, pramenící z nevědomosti, vedla od nepaměti k představám o ohrožení ženy v těhotenství, během porodu a určitou dobu po něm zlými, tajemnými démony. Ti usilovali nejen o zničení či poškození nastávajícího života, ale také o využití ženy v tomto mimořádném stavu k negativním až katastrofickým zásahům do života ostatních členů dané komunity. V české lidové kultuře lze sledovat množství dokladů, které svědčí o úsilí zvládnout strach a obavy ze všech hrozeb a nejistot iracionálními, magickými prostředky. Od středověku je měly nahradit křesťanské prostředky a symboly, které však byly dlouho do novověku používány souběžně s magickým jednáním s cílem posílit jejich účinek. Některé ze starších ochranných prostředků změnily svou formu, jiné obsah, mnohé byly pozměněny a zapomenuty. Démony a tzv. nečisté síly církve zaměnila za představu o ďáblovi jako zlém protikladu Boha, ztělesňujícím veškeré zlo, a tím i zdůvodnila použití vlastních prostředků k jeho zapuzení. Prameny dosvědčují, že to byl dlouhodobý proces. Mentalitě lidových vrstev však odpovídala pomalá změna v myšlení, nedůvěra v nové pravdy a jevy, bytí proklamované církevními autoritami, a naopak důvěra v jednu přijatou a ověřenou pravdu a zkušenosti předků.

Z chronologického pohledu rozdělujeme rituály, spjaté s narozením dítěte, do tří základních etap: těhotenství, porod a šestinedělí. Každá z nich představuje výjimečný časový úsek, v němž byly nejen žena a dítě, ale celé společenství vystaveny inzenzivnímu působení zlých sil.

V celém tomto období lze vydělit dvě funkční roviny. Jednu tvoří úkony, jejichž cílem bylo zabezpečit zdraví matky a novorozence a jeho šťastný život. Zahrnují pověřené představy, obřady, obyčeje, zákazy a příkazy, předurčující chování matky od těhotenství až po ukončení šestinedělí. Mnoho jich vyrůstalo z magicko-náboženského základu. Závazné byly např. úkony, prováděné při prvních momentech života dítěte, které měly rozhodovat o jeho budoucnosti – první ukázání otci a rodině, první koupel, první kontakty s různými předměty, první vyjítí z domu atp. Jiné obyčeje odrážejí staletými získanou a předávanou léčitelskou zkušenost, mají racionální jádro a hygienický, profylaktický či dietetický charakter. Paralelně s nimi, jak jsme již podotkli, jsou používány prostředky křesťanské.

Druhou rovinu vymezují obřady a obyčeje, které lze v širším rozměru pojmut jako duchovně a sociálně-právně integrativní: symbolicky přijímají a uznávají novorozence za právoplatného člena rodiny, obce a církve. Tvoří je zvláštní receptivní praktiky a sociokulturní instituty (babičství, křest a křtiny, nošení do kouta, kmotrovství). K nim patří i obyčeje, spjaté s ukončením šestinedělní izolace rodičky a dítěte. Relativní samostatnost a zároveň provázanost všech těchto obyčejů vytvářely z narození událost, „ozvláštněnou“ tajemstvím a osudovostí zrození i spoluodpovědností matky, rodiny, sousedů a celé obce za jeho zdárný průběh.

Dítě jako dar i nelehký úděl

„Když dá Pámbu červíčka, tož přidá aj chlebička“

Narození zahrnuje široký okruh témat – od pojetí a praxe populační reprodukce, dětské úmrtnosti, lidových představ, obyčejů a názorů, které provázely (ale i zabráňovaly) početí, až ke způsobům vyrovnání se s nechtěným těhotenstvím, s rozením nemanželských dětí, s potraty a zabíjením novorozenců. V minulosti se všechny tyto jevy odehrávaly na podloží konkrétních společenských poměrů, vyznačujících se omezenými prostředky k zabránění značně vysoké kojenecké úmrtnosti, které trvaly až do konce 18. století. Z matričních údajů se dovídáme,¹ že ze sta zapsaných (a tedy narozených) dětí jich umíralo v českých zemích dvacet tři až třicet dříve, než se dožily jednoho roku. Přitom je nutné si uvědomit, že do matrik byly zapisovány pouze křty a nebyly evidovány mrtvě narozené děti ani děti, zemřelé při porodu nebo krátce po něm, kterých bylo rovněž hodně. Od 19. století, kdy se začaly na celém našem území vést statistiky, již máme o dětské úmrtnosti přesnější údaje. Ale i tehdy zůstávala kojenecká úmrtnost na relativně vysoké úrovni – minimálně jedna čtvrtina živě narozených dětí umírala před dosažením jednoho roku. Kromě neutěšených hygienických poměrů k tomu přispívalo i neodborné vedení porodu, špatná poporodní péče a ošetření novorozeňat.² Existovaly samozřejmě značné regionální, sociální a urbánně demografické rozdíly, které však na přítomnosti fenoménu časté dětské úmrtnosti nic neměnily.

K výraznějším změnám v populačním vývoji naší země došlo teprve v důsledku sociálně ekonomických a institucionálních změn od konce 18. století, které přinesly zlepšování životní úrovně a pokrok lékařské vědy a vedly i k postupnému snižování novorozenecké a kojenecké úmrtnosti. K zásadní pozitivní změně ovšem došlo až od přelomu 19. a 20. století. Vysoká porodnost a téměř každoroční těhotenství žen, typické pro celou agrární Evropu, u nás přetrvávaly ještě v 19. století.

Děti se tedy sice rodilo hodně, ale jen málo jich zůstávalo naživu. Potřebu vyrovnat se s touto drsnou realitou života a najít v ní něco útěšného odrážela lidová úsloví, jako např. *blahoslavená matka, která děti*

rodí a jich k hrobu vodí (Pánubohu dává), nebo kolik matce zemře dítek, tolik má překročených stupňů do nebe. Mít děti, popřípadě hodně dětí, patřilo k přirozenému údělu ženy i k potřebě společenství. Jejich většímu počtu se lidé většinou nebránili – říkalo se, že děti se rodí z vůle Boží. Obecně se tedy tradovalo útešně *když dá Pámbu červíčka, tož přidá aj chlebička* nebo *když dá Pámbu zajíčka, dá i trávníčka*.³ Proto mívaly v rodinách dětí *jak čečétek* (10–12), nebo aspoň *tolik, jak čmelů v hrnci od medu* (3–5).⁴ Na Luhačovicku říkali, že *sklének a dětí není nigdy dost*, zatímco poučení mladí mínili: *když nenaseje, neporoste*.⁵ Leckde bývalo *dětí jak smetí, jako kuželek* a šly za sebou *jako písťaly u varhan*. Na Hostýnsku se tvrdilo, že každá žena má mít sedm dětí a má-li jich více, má je za jinou, neplodnou.⁶ Větší počet dětí, zvláště když dorostly, znamenal ekonomický přínos a dával i větší šanci na zabezpečení rodičů ve stáří: *Má-li grunt prospívat, mosí mět nájmeněj pět děcek*.⁷

Více dětí bývalo zvláště v chudých rodinách v horských oblastech, jako např. na Rusavě, kde bylo po chalupách šest, osm i dvanáct dětí, neboť u *chudobného děti bohatstvím, a bohatý jich nechce mnoho*.⁸ Podobně tomu bylo i jinde.⁹

Přesto nebyl příliš velký počet dětí všude vítán – u velkých hospodářů proto, že se musel dělit majetek, a u chudých znamenal více krků a tím i více starostí.

V české lidové kultuře se setkáváme s různými způsoby, jak omezit, či naopak podpořit rození dětí. Smíření se s množstvím potomků neznamenal v žádném případě nezáměr o usměrňování jejich počtů, na které se usuzovalo i z různých pověr. Např. se říkalo, že která žena zapomene potřit koláče před vsazením do pece žloutkem, bude do roka kolébat; vyje-li pes u domu směrem nahoru, přibude v rodině dítě aj. K dosažení plodnosti existovalo v lidové tradici mnoho různých způsobů. Návody k otěhotnění, často hraničící s čarováním, můžeme najít ve staročeských lékařských spisech nebo v receptářích klášterních rukopisů. Zaručeně mělo působit kupříkladu snědení žaludu nebo pomazání ženina pupku oslím mlékem.¹⁰ V rukopisném receptáři V. Fojtíka ze Zlonic z konce 18. století čteme: *Která žena chce poroditi: ...Vezmi stíblo od rauty, udělej prsten, vstrč na pravou ruku (rozuměj před ulehnutím), počinet*...¹¹ Zahradní routu vkládali také do nevěstina věnce, neboť svatební obřad byl pokládán za velmi příznivou chvíli k zabezpečení budoucího potomstva novomanželů, k předvídání a dokonce i ovlivnění počtu dětí, jejich vzhledu, charakterových vlastností a šťastné budoucnosti. Většina obyčejů přitom vycházela z představ, založe-

ných na principu magie podobnosti. K těm nejznámějším, které se praktikují dodnes (ovšem pouze jako zábava), patřilo pohazování novomanželů plodinami, symbolizujícími plodnost: ořechy, mákem, hrachem, zrním, později rýží. U starých Slovanů také čerstvými výhonky chmele, který představoval milovníka, svádějícího děvčata.¹² Místy házeli na nevěstiny šaty hrách nebo zrní s tím, že kolik zrněk na ní uvízne, tolik bude mít dětí. Podobný magický základ měly i jiné obyčeje. Např. když chtěla nevěsta vědět, kolik bude mít dětí, měla vzít, než šla na svatbu do kostela, pod pravý palec do třetice kmínu. Po návratu kmín zasela a kolik zrněk vzešlo, tolik dětí měla dostat. Při oddavkách v kostele si nevěsta měla přisednout tolik prstů, kolik chtěla dětí. V jižních Čechách dávaly ženy nevěstě před odchodem do kostela pít svěcenou vodu, aby u novomanželů byly brzy křtiny.¹³

Bezdětných manželství, která byla považována za nepožehnaná, bylo málo – již proto, že každý toužil po pokračovateli rodu a dědici majetku. Bezdětní mužové bývali v hospodách často vystavováni posměchu od „ženáčů“ s dětmi. *Ty, Vincku, čuješ-i, ale toho tvého chlapca napomeň; jak sem šel do hospody, bíl sa z Malotovým, aš ím kréf obúm ryčala.* A Vincek ani druhý soused děti vůbec neměli.¹⁴ Neplodnost pokládali lidé také za Boží trest a přičítali ji (tak jako nemoci) působení zlých duchů nebo zlých lidí.¹⁵ Doporučovaly se proti ní nápoje a odvary z rozličných bylin: kromě routy i z námele, rozmarýnu, úložníčku, březové šťávy, kořene pivoňky, slézové růže, černobýlu, konvalinky a jiných. Jejich užívání se často kombinovalo s magickými úkony: *Která žena chce mít děti, ať najde v den sv. Jana Křtitele před východem slunce pod černobýlem černý uhlíček; ten ať rozeře a vypije a pak udělá s mužem kratochvíli a s pomocí boží počne.*¹⁶ Když nepomáhaly žádné rady, šla žena na pouť, aby si od Matky Boží vyprosila Božího požehnání.

Rozšířené byly ovšem i prostředky proti otěhotnění (či jeho oddálení), z nichž mnohé neměly racionální charakter a vycházely z magických představ. Rovněž k tomu byl vhodným časem svatební obřad. Někde věřili, že když nevěsta před svatbou stoupá pozpátku na schody nebo žebřík, nebude mít tolik roků dětí, na kolik stupňů vystoupí. Pokud matka vzala při oddavkách své dcery nový zámek a zamknutý ho zakopala do země, neměla mít dcera dítě. K zábraně početí sloužil mák, nasypaný nevěstě před svatbou do střevíců – říkalo se, že čáp, který na něj chodí, se pak nemůže strefit.¹⁷ Na Strakonicku tak jedna nevěsta na radu báby zasila mák do střevíce a když přišla z oddavek, mák již vyrostl a rozkvetl. Pořezala ho a potom už neměla žádné děti. Když však

umřela, šla za její rakví černá slepice a za ní několik dětí, z nichž každé mělo červený pásek na krku.¹⁸

Účinnější moc byla přisuzována bylinám. Proti početí se pily odvary z majoránky, rozmarýnu, levandule a petržele. Za ochranný prostředek platila rostlina zvaná *netáta*, kterou dívky nosily při sobě zašitou v šatě.¹⁹ Oblíbeným a patrně nejčastějším způsobem zábrany početí byl ovšem *coitus interruptus*. O této praktice se mezi lidem mluvilo zásadně v náznacích, většinou žertovných: *oře, ale neseje* nebo *opušť kostel před koncem mše*. Používaly se také zcela primitivní zábrany, např. kousek hadříku, jak o tom svědčí zprávy z přelomu 19. a 20. století z oblasti Pomoraví.²⁰

„Vítám vás do kostela, já jsem se dopustila!“

Snahy zabránit těhotenství, ostře kárané z kazatelen, byly sice v rozporu s křesťanskou vírou, ale v lidové tradici se vcelku tolerovaly. Kontrastuje s tím odsuzování svobodných matek a nemanželských dětí, které nacházíme v lidové kultuře ruku v ruce s církevními a správními postihy. Jejich postavení odráží vědomí toho, jak nebezpečné mohou být důsledky nerespektování norem soužití, potřebných pro zachování harmonie a stanoveného řádu uvnitř společenství.

Pro svobodné matky měla lidová mluva řadu názvů, často i pejorativních: *závitka*²¹ (Slovácko, Valašsko, Lašsko), *dopuščalka*, *dopustilka* (Lašsko), *prespanka* (na východní Moravě, podobně jako v celé uheršské oblasti), *zmrhalka*, *zmrhalica* (Haná, západní Morava a Čechy). O dívce se říkalo, že se *nezachovala*, *zahodila*, *zahaňbila*, *dopustila*, *klopejtla*, *poklesla*, *podnesla se* (Podblanicko), *padla do hanby*, *nadělala si ostudy*, *pošlapala si čest*, *ztratila věnec*, *kozy jí snědly věnec*, *roztrhla si fěrtoušek*, *ztratila pentle*, *je s haňbó jedna ruka* (Přerovsko), *je trknutá*.

Neprovdané matce bylo třeba všemi prostředky ukázat, jak těžko se jí bude žít, jestliže připustila styk, který nebyl založený na perspektivě vzniku manželství. Vedle posměšků, morálního a veřejného odsouzení podstupovala i nadávky a bití v rodině.

Ty děvčata, kerý se cítijú (těhotné), neidú s pannama ke zpovědi, čekajú mezi ženama. Ty vystojijú, Bóže, kolikrát by to ani pes nesnesl. Všecí na ni doma visijú s hubú, klučú ju, to třeba tata lebo mama ide okolo ní, drc do ní, tak leť! Nadávajú jí pořádem, kolikrát není toho mína škaredýho na světě, kerý by jí nedali. A ty chudata děti, za nic to nemože a vystojí to, co pes. Tady u jednech ten otec ani nedovolil tem

*druhým dětom, pochovat (chovat) to maličký. Ona (matka nemanž. dítěte) mosela do pola, a ono moselo ležet celý deň, až bylo proleželý. A dyž tá její sestra ho vzala do náručí, naduznili jí a dítěti taky. Ešče že se Pámбіček smiloval a vzali to nevinátko ubohý k sobě.*²²

Svobodné matky byly také vyřazeny ze života mládeže, v kostele nesměly stát mezi děvčaty a nemohly chodit k muzice. Ilustruje to i úryvek z lidové písně, známé z více míst na Moravě:

*Do kostela zvonijú,
panenky se strojijú,
a já nebožátko
kolíbu dětátko.*

*Všechny panny tancujú,
pěkně jedna za druhú,
a já nebožátko
kolíbu dětátko.*²³

S veřejným ostouzením byly spjaty i fyzické tresty.

Na celém našem území byl až do poloviny 19. století praktikován obyčej, podle kterého musely stát takové hříšnice v době bohoslužeb před vchodem do kostela a oslovovat vcházející a vycházející lidi slovy *vítám vás do kostela, já jsem se (zlého jsem se) dopustila (provinila, zapomněla, zkurvila)*, někde ještě *vítám vás slovem božím, na koho tu hanbu složím (snad je to soudem božím)*.²⁴ Někde přitom musely držet v rukou housle a říkat *vítám vás slovem božím, kam já ty housle složím*. Pravděpodobně jde o pozůstatek staršího obyčeje, zvaného *panenské housle*, které tvořila deska s otvory na hlavu a ruce, do které vsazovali provinilou dívku po dobu bohoslužeb.²⁵ V některých místech se tradují pověsti o tom, že ženy, připoutané provazy za ruce v chrámové síni, do krve třely špičky prstů o tvrdý kámen, až ve zdi zůstaly důlky a rýhy.²⁶ Jinde trestali provinilé budoucí matky stáním či dokonce *pardusem* na pranýři, ostříhali jim vlasy, přivázali je ke kůlu u obecní studny poblíž kostela apod. V paměti lidí ještě dlouho

Pranýř u kostela v Lochovicích na Hořicku

přetrvávaly vzpomínky na taková místa.²⁷ Také je vozili na trakaři, vlasy pomazané kolomazí a posypané peřím, bičovali je a honili s bubnem po vsi – *hore dědinů pro haňbu*.²⁸

Fyzické tresty začaly být u nás rušeny za vlády Josefa II. a od té doby (zvláště po zbouření pranýřů od roku 1788) se trestání svobodných matek stalo mírnější. Obyčej stát před kostelem nebo v jeho síni se však praktikoval ještě kolem poloviny 19. století a dlouho potom zůstal v paměti obyvatel.²⁹

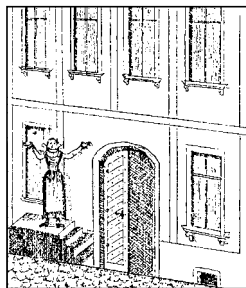
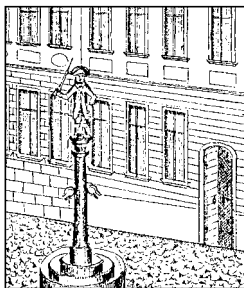
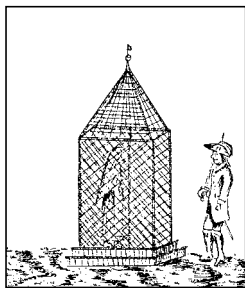
Církev vystupovala proti svobodným matkám z pozic morálního odsouzení, neboť uznávala jen legitimní manželství, světská správa se bránila především nezajištěnému potomstvu. Obecní řády proto obsahovaly kromě fyzických trestů i ustanovení o pokutách, odváděných do obecní pokladny – a to nejen od otce svedené dívky, ale někde i od jejího svůdce.³⁰ Z některých řádů se dovídáme, že vrchnost nechávala na svých panstvích několikrát v roce prohlížet dívky a vdovy, zda nejsou těhotné. *Poněvadž ... mnohé děvečky i vdovy dopustí se neřádu, a obtíženy jsou, a potom potracují děti a hubí je tajně, protož jest JMsti páně poručení, aby rychtář každý to opatřil, aby každého čtvrt leta při suchých dnech všecky děvečky a dívky bývaly skrze rozumné ženy opatrovány, jestli která těhotná*.³¹

Prameny nasvědčují tomu, že postoj ke svobodným matkám nebyl všude stejný – někde přísnější, jinde shovívavější. To zvláště tehdy, když dítě bylo následně legitimované sňatkem a získalo stejná majetková a společenská práva jako ostatní potomci. Byla-li dívka zdravá a pracovitá, někteří mínili, že je alespoň jistota, že nebude bezdětná. Tam, kde byla obětí panské zvůle, se často vyskytoval spíše soucit a někde dokonce i závist, neboť na nemanželské děcko s „pánem“ dostávala matka alimenty. Na dívčin poklesk se spíše zapomnělo, když dítě zemřelo. Pokud zůstaly svobodné matky se svým dítětem v rodině, trpěli je jako nevíтанé vteřelce a jejich děti byly vystaveny mnoha ústrkům.³²

Teprve josefinská zdravotnická politika byla vedená snahou snížit

Kamenný pranýř z Opatova na Třebíčsku

Typy pranyřů z Pamětní knihy města Pardubic z roku 1814

kojeneckou a dětskou úmrtnost, minimalizovat sebevraždy svobodných matek a vraždy kojenců. Roku 1789 byl v Praze zřízen v budově kostela u sv. Apolináře útulek, kam se tyto matky mohly uchýlit již v době těhotenství, slehnout tam pod dozorem porodní babičky a posléze i odložit své dítě. Takovou možnost měly ovšem především ženy z Prahy a okolí.³³

Svobodným šestinedělkám, jak se říkalo, *vdaným na půl kola*, lidé neradi chodili za kmotry. Když už se kmotrovství přijalo, poslaly se obyčejně odrostlé děti, často šla s dítětem babka sama a kmotry nechala jen zapsat. Neprovdané matky nesměly ani rozhodovat o jméně dítěte, které jim kněz pokřtil pokud možno nezvyklým jménem některého světce. Ve Slezsku panoval starý zvyk pojmenovat *neslubné* dítě³⁴ podle křestních jmen svatého (svěťce), na kterého se narodily, např. Spiridion, Pantaleon, Emerich, Opudencian, German, Dysmas atd., takže tyto děti se mohly poznat již podle křestních jmen. Dítě dostalo matčino příjmení, ale na Strakonicku, pokud byl otec známý, je nazývali jeho zdrobnělým jménem, např. byl-li otec Jaroš, syna volali *Jarýšek*, otec Michal – *Michalče*, otec Hulán – *Hulánče* atd. Děvčeti se říkalo *Jarýšče*, *Hulánče*, *Michalče*. Pokud zůstalo žít ve stejném kraji, tohoto přízviska se již nikdy nezbavilo.³⁵

Církev dlouho praktikovala veřejné kárání svobodných matek v kostele. Stalo-li se, že měla některá dítě za svobodna, byla *vod faráře vaze-ná a trestaná, jak jsem slyšel od svých rodičů vyprávět*.³⁶ Největším trestem bylo odepření řádného průběhu církevního úvodu, o kterém bude pojednáno v kapitole o šestinedělí. Také v evangelických kostelech byly neprovdané matky od duchovního pastora přede všemi kárány, zvláště, když dítě měly s ženatým mužem. Na Rusavě se stávalo, že kněz, když takovou svobodnou matku veřejně napomenul dvakrát i třikrát, jí už

Hliněná perníková forma v podobě miminka

potom odepřel dítě pokřtít a ona raději přestoupila na jinou víru. V evangelickém kostele zase bývala pro svobodné matky zvláštní *závitská lavica* pod pavlačí u dveří.³⁷ Na některých farech na Podbrdsku zapisovali nemanželské děti na zvláštní listy.

Síle sankcí odpovídal i institut vynuceného přiznání otcovství. Dělo se tak veřejným označením otce prostřednictvím obvyčeje zvaného *rodeník donešnej*. *Rodeník* nebo též *rodiník* byla z těsta upечená figurka dítěte, kterou rodiče svobodné matky poslali prostřednictvím posla označenému otcí. Jestliže ho nakrojil a kousek pojedl, přiznával se k otcovství a projevil ochotu se o dítě starat. Když se nechtěl ženit, posly vyhodil (často s velkým rámusem) a také si bedlivě hlídal, aby mu figurku např. nepoložili na práh domu, jinak se stal terčem posměchu. Obyčej byl známý zejména na Doudlebsku, v případě, že křtiny byly dříve než svatba.³⁸ Rozšířený byl v části Šumavy, osídlené německy mluvícími obyvateli nebo v sousedících obcích, a měl různé varianty. Na Jindřichohradecku přinášely figurku upечeného nemluvněte kamarádky svobodné matky,³⁹ v okolí Českého Krumlova posílali otcí chléb se sýrem,⁴⁰ v Jiříkově údolí na Trhvosvinecku kula-tou buchtu a chudší jen bochník

či krajíc chleba.⁴¹ Uvedený obyčej se praktikoval kolem poloviny 19. století, doklady o jeho existenci ze starší doby zatím nejsou známy. Je však možné, že jde o pozůstatek starší formy obyčejového práva s využitím symboliky figurálního pečiva, která prošla určitými proměnami formálními (figurka dítěte, buchta, bochník chleba, krajíc) i obsahovými (od závazného aktu k zábavné až satirické žertovné formě).⁴²

Matriční zápisy o křtu nemanželských dětí umožňují učinit si představu o pronikání přísných nároků církevní a světské morálky do lidové etiky. Je zajímavé, že na střední a východní Moravě v nich najdeme jenom málo posměšných, někdy až obhroublých zápisů o otci nemanželského dítěte, častých na západní Moravě a v Čechách, jako např.: *Zmrz na ledě vo svatym Janě; Někde houby sbírá; Otec šel do Babylo-na; Otec šel na sbírku do Copenhagu; Otec šel na pouť;*⁴³ *Matka odvrhla podkovu a fěrtoch propálila (1653); otec na sv. Jana krk zlomil; otec utopil se v suchém příkopě; otec před malým utekl; otec, není ho.*⁴⁴

Z bohaté škály dalších výrazů uvedme ještě některé:

otec se zabil – v krbu, věchtovím; utopil se – za kamny, v loučích, v podmáslí, v slámě, ve stodole, pivem; utonul – v moři, v Holandu; spadl z lavice; zalezl mezi cihly do cihelny; zabředl tak hluboko, až se nemohl najít; šel – na houby, na ryzce, na smrže, na jahody, na ořechy, na ryby do lesa, sbírat klasy, na lov; šel aprilem, do Říma; blejchl patou, prohrál peníze a utekl; vyspal se za kamny, na paře; hledá ženy; dítěti zahnal otce Prchlík, zaneslo ho povětrí, vítr na západ atp.

Pro nemanželské děti existovalo v lidové tradici mnoho nelichotivých až hrubých pojmenování, např. *sebranec, sebránek, sebranče, hažart; klazáně; panské děcko, dítě pošlé z nemanželského, neřádného, nečistého, nectného, neslubného, nepravého lože, dítě z levého boku, ze zelené krve; dítě nedošlé, venušino; dítě lásky, ale také dítě kurevské, cizoložné, pobočné; zlého lože syn; dítě narozené na kopřivách, na vrbě, na zemi. O dítěti se rovněž říkalo, že ho matka našla na mezi, že má matku z levého boku, dobrého roku, že je po mládenci, ze zelené krve, kukaččí, spadl z lavice, nepočítá otců; vyprdla ho stará ovce, cikán ho ztratil z rozvory, přišel na svět potmě.*⁴⁵

Raději hřích než světskou hanbu

K nejpřísnějším a všeobecně uplatňovaným opatřením patřily sankce za potrat (či jen pokusy o něj) a zejména za zabití novorozence. Ve všech typech společenství byly tyto činy v minulosti zcela tabuizovány, přestože se vyskytovaly, kam až lidská paměť sahá. Již v nejstarší

právní památce z doby christianizace, v Břetislavových hvězdenských statutách z r. 1039, se uvádí záповěď umělého vyhánění plodů, označovaná za *nejhorší zločin všech zločinů*.⁴⁶ Stejně tak jsou prostředky ke zbavení plodu kárány v Homiliári Opatovickém.⁴⁷

V postoji ke všem způsobům (včetně antikoncepčních praktik), omezujícím porodnost, jako ke smrtelnému hříchu sehrála zásadní úlohu křesťanská církev, která byla ve věcech manželství a plození dětí rozhodující autoritou. Je na místě připomenout, že ve starém římském právu se nenarozené dítě nepokládalo za člověka a vyhánění plodu tudíž nebylo vraždou, ale nanejvýš nemravností. Ve snaze objasnit klíčový moment lidského života nastolili teologové spor o „oduševnění plodu“, který trval po celý středověk a promítl se do definice potratu, v níž se církevní pojetí stýkalo s právními a lékařskými přístupy. Autority v oboru soudního lékařství se ještě na počátku 18. století přidržovaly výroky církevních sněmů jako závazných pro všechny křesťanské lékaře a až v druhé polovině 18. století došlo ve světové lékařské terminologii k rozlišení potratu podle délky těhotenství.⁴⁸ Spojitost právního a teologického hlediska v těchto věcech přetrvávala do 19. století. Církevní právo postavilo ochranu před početím do stejné roviny jako úmyslné zabití odporující biblickému „nezabiješ“.⁴⁹ Podávání různých nápojů a jiných prostředků k vyhnání plodu se proto hodnotilo jako vražda bez ohledu na to, zda byl pokus dokonán. Teprve zákonodárství pozdního feudalismu zmírnilo trest za zabití manželského dítěte na doživotní vězení a nemanželského na 10–12 let žaláře. Přísná opatření proti potratovosti trvala ještě na konci 18. století a vztahovala se i na porodní báby (anděličkářky), jak ukážeme později. Jakýkoli způsob antikoncepce byl pokládán za trestný čin ve spojení s obviněním z čarodějnictví, stejně tak jako potraty, usmrcování novorozeňat při porodu, ovlivnění možnosti otěhotnění pomocí kouzel a další provinění. Záměrná regulace porodnosti se v českých zemích začala prosazovat až od šedesátých až sedmdesátých let 19. století, a to nejprve ve velkých městech, odkud se šířila do dalších oblastí.⁵⁰

Znalost prostředků, jimiž ženy vyvolávaly potrat, se mezi lidem předávala z generace na generaci především ústně, zmínky o nich však nacházíme v herbářích a jiných písemných pramenech již od 13. století. *Která by mladice ze sebe zárodku vyhnati chtěla, daj jí píti bílého zvo-nečku, svařeného v pivě nebo ve víně, nezbude se ho (totiž plodu) nijakž, až se narodí, by co chtěla, dělala.*⁵¹

Svědectví o potratech pomocí nápojů a bylin, vyvolávajících krvácení, které prováděly samy ženy nebo porodní báby (bylinářky), posky-

tují knihy útrpného práva, nazývané také krevní, smolné neboli černé knihy, knihy svědomí či ortelů. Např. roku 1546 žena jménem Lída *dě-lávala lékařství dívkám a ženám, kteréž jsou bejvaly nepořádně* (tj. ne-manželsky) *břichatý, aby ten plod z nich vyháněla*.⁵² Ve starých prame-nech se uvádějí i další způsoby pokusů o potrat, např. zvedání těžkých břemen, napařování v horké vodě, tlačení na břicho, skákání z výšky. Jde o praktiky, běžně provozované v lidovém prostředí ještě donedáv-na. *Víte, kerá s láskou čekala díťa, ta se opatrovala; kerá nechtěla mět děcko, pácla sebu (udeřila sebou), brala těžké noše (nůše), skákala tře-bas s patra ve stodole a třeba si pochromila nohu, a děcku nebylo nic. Nekerá, aby neměla děcko, léhala v papradů (kapradí)... Nekerá se stahovala, aby díťa nebylo veliké, aby byl lehčejší porod...*⁵³ Nadále se používaly odvary z bylin, vyvolávající krvácení. *Dyš se neukáže červe-nej touš, uvaří se přeslička (jinde tak jmenují) a vlahé vypije. Nebo slu-nečnice (drosera). Aby se vod toho pomohl, pijou taky odvar kopytlantu (kopytník)*.⁵⁴ Na Slovácku užívaly ženy odvar z vína se skořicí, kláš-terní chvojku (jedovatý druh jalovce), některé námel, kořen pivoňky, odvar z hluchých kopřiv a barvínku, pepř máčený v kořalce, odvar z černobýlu nebo konvalinky a slézové růže. Na Valašsku popíjely odvar z bahnitky (andromeda). Někde pily dokonce modrou skalici nebo sanytr, což mívalo za následek i smrt.

Pokusů o zatajování těhotenství a potrat se dopouštěly převážně mladé dívky, sloužící jako děvečky u sedláků nebo služby ve městě. Strach ze společenského opovržení a z krutého potrestání je často vedl k utajování svého stavu do poslední chvíle, v horším případě i k zabití novorozeněte. Nepomáhala ani hrůza před pekelnými tresty: *Domní-vala sem se, že mi bude lehčejší hřích smrtelný na duši nísti, nežli svět-skou hanbu na rukou*, uvedla v roce 1595 jedna dívka na trápení, kde přiznala, že úmyslně nalehla na dítě.⁵⁵ Tresty za vyhnání plodu a ze-jména za usmrcení novorozeněte byly nemilosrdné a měly odstranit již od napomáhání k těmto činům. Lišily se podle oblastí. K nejkrutějším patřilo probití kulem a zahrabání zaživa, mírnější bylo vypálení cejchu, pardus (výprask) nebo vyhnání za hranice panství. Před vykonáním rozsudku byly ženy ještě vystaveny útrpnému právu, aby pověděly, jak svůj čin provedly a jestli měly spoluviníka. Tak např. v Solnici roku 1569 zahrabali a kolem probili nejen vražedkyni Zuzku, ale i její pří-telkyni Anku Hudcovou, která jí radila, *lila-li by kdy co do sebe, aby se napila ze tří žlabů té vody, že ze sebe všechno vyžene*. Jiná žena vy-znala v Nymburku roku 1586: *Když jsem to dětátko měla, naklekla jsem mu na krček, navedl mne na to čert*.⁵⁶

Pro ilustraci uvedme ještě některé z jiných případů.

Za usvědčené zabití dítěte, vynucené na základě útrpného práva, byla v roce 1675 dívka Marjeta z Podhradí na luhačovském panství odsouzena takto: *Z milosti práva má se jí nejprve u pranýře ruka pravá utítí a potom jsouc v živě do hrobu položená k srdci kolem probita a zahrabána býti.*⁵⁷ Trest zahrabání zaživa však vrchnost někdy (až po vynesení rozsudku) změnila na stětí mečem a následné zahrabání do země (tj. bez pohřbu), jak tomu bylo např. v roce 1692 u Judity Matouškové z Kanic, odsouzené pro smilstvo a zavraždění novorozeněte.⁵⁸ Podobné tresty se uvádějí v pramenech ještě na počátku 18. století. Např. z roku 1704 pochází záznam o svobodné, dvacet čtyři let staré Elišce Zahradníkové z Dymokurska, která *pro světskou hanbu zatajila svůj stav a když se jí narodil chlapec, ze strachu kus plátna do hrdla mu vstrčila, až se zadusil. Byla mečem na hrdle ztrestána, do hrobu uložena, kolem skrze srdce probita a tak zahrabána ... podle práva.*⁵⁹ Ve stejném roce a k podobnému trestu byla odsouzena i děvče Magdalena Planková v Jevišovicích, která zadusila narozené děvčátko.⁶⁰

V postoji společenství vůči matkám-vražednicím, po staletí formovanému veřejným míněním s podporou mravní autority církve, se setkáváme i s vědomím kolektivní viny: *Utratí-li matka své dítě, lidé se jí vyhybají, proklínají ji, že není hodna, aby ju zem nosila. Veť Pámbu mosí pro takový mrchu trestat celú dědinu, a pro jednu dědinu celú krajinu. Taková necitelná hyla zéjde zlým koncem, náposledy sa aj sama objessí.*⁶¹

Tento postoj se promítl do písni a slovesného podání, např. do pověstí, v nichž takové ženy nenacházely po smrti pokoj, zjevovaly se na místě, kde vykonaly svůj čin, a strašily. K tomuto tématu se ještě vrátíme v části o návratech zemřelých. Nelze však přejít skutečnost, že úmyslné potraty a zabití dítěte byly činy zoufalství a bezvýchodnosti. Pro naprostou většinu žen se mateřství stalo symbolem přirozeného naplnění jejich života a manželského svazku, jak vyjadřuje staré české přísloví: *Manželstvo bez dětí, den bez sluníčka.*⁶²

Těhotenství – čas očekávání, odpovědnosti a hrozeb

Těhotenství jako stav výjimečnosti

Od zjištění otěhotnění byla žena vnímána jako někdo, kdo se ocitl v trvalém ohrožení. Těhotenství bylo opředeno množstvím pověr a předsudků, v jejichž základu byl požadavek na udržení plodu a jeho řádný vývoj v matčině těle. Současně s tím působilo i přesvědčení o určitém nebezpečnosti ženy v tomto mezním, přechodovém stavu, a to ve smyslu fyziologickém i společenském. Šlo vlastně o imaginární „nečistotu“ v magickém významu – předpokládalo se, že těhotná je po celou dobu vystavena působení tajemných a nepříznivých, ne-li zlých sil.

U přírodních národů existují bohaté doklady o naprostém vyloučení žen z rodiny i společenství po celé období těhotenství: byly vykazovány do zvláštních chýší či míst v příbytku, kde setrvaly až do porodu a často i po celé šestinedělí, a vztahovala se na ně četná tabu týkající se potravy, ozdob a sexuálního chování. I v českém prostředí můžeme oprávněně předpokládat ucelený systém tabuizace ženy v těhotenství a zejména pak v šestinedělí, jehož svědectví máme zachováno v různých symbolech i obřadních úkonech. Výjimečnost situace těhotné ženy se projevovala především v obyčejích, úkonech a praktikách, z nichž některé měly skutečný hygienický a zdravotní význam, sledující prospěch dítěte, jiné však matku zbytečně omezovaly. Setkáváme se i s pozůstatky představy, podle které těhotná žena přitahuje zlé síly – např. v přesvědčení, že nemůže být kmotrou, jinak by dítě zemřelo.⁶³ Rozšířenější byl názor, že těhotná žena nesmí sednout na vůz s koňmi, neboť ti se pak splaší. Formani velice neradi vozili takové ženy a ty se v žádném případě neměly na koně dívat, jak to dosvědčuje např. vzpomínka vozky z Tuřan: *Jel sem do mlýna do Bedřichovic. Jela se mnó Dvořačka. Kobyla se mně najedno začne krótit, buch sebó, skočí. A vona tá Dvořačka začne křičet: Jane, Jane, já su v iným stavu! Sedla na pytle, obrátila se obličejem dozadu a kobyla se uzdravila.*⁶⁴ Na Valašsku radili těhotným ženám, aby nejprve sáhly koni na opratě nebo aby mu daly před jízdou nažrat ze svého klína. Přítomnost těhotné (zvláště svobodné matky) v hostinci nebo na jiném veřejném místě (s výjimkou

kostela) přinášela vzápětí bitku. V takovém případě *fšeci klnú takové neopatrnej darebnici!*⁶⁵ Nepokládalo se zkrátka za vhodné, aby se žena v tomto stavu bez vážných příčin (práce na poli apod.) zdržovala mimo domácí prostor.

Postavení těhotné ženy bylo vymezeno v užším smyslu situovaností, danou kulturní tradicí, která ji uzavírala před ostatními, a zvláštní časovostí, jíž se vymykala z všedních rozměrů života. Matěřství (pokud bylo naplněním manželského svazku) bylo většinou chápáno jako posvátný a požehnaný stav: když na Ždánicku *potkaly známé ženy samodruhou, pozdravily ji slovy písma: Požehnaná jsi mezi ženami.*⁶⁶ Ohleduplnost a šetrnost k těhotné ženě byla ovšem zatížena rodovými, sociálními a kulturními omezeními. Tak jako jiné oblasti, související se sexualitou, bylo ale i těhotenství v lidové kultuře tabuizováno, zlehčováno a místy dokonce zesměšňováno: *Obtěžká-li matka, stydí se na Slovácku obyčejně za to, protože bývá pronásledována posměchem a hrubými urážkami. Zakrývá tudíž svůj stav vlnákem nebo kožuchem.*⁶⁷

Je příznačné, že stav těhotné ženy nebyl v lidové mluvě nikdy označován přímo, ale obcházel se různými, často poetickými výrazy, jako např. *bude chovat, nosí dítě pod srdcem, čeká rodinu, čeká se (do kouta), chodí s outěžkem, je v okolnostech, v požehnaném (jiném) stavu.*⁶⁸ Mnohé z nich měly krajevou či místní působnost: *chodí s velkým* nebo *hrubým životem* (na Valašsku), *je taková, samodruhá, těžká, obtěžkaná* (na Hané, v okolí Strážnice, Skalice a dále na západním Slovensku), *široká* (na Brodsku a Kloboucku), *hrubá* nebo *opantaná* (na Valašsku), *zamyšlená, jinačí* (na Brněnsku), *nabóděná* nebo *zabóděná* (pravděpodobně odvozeno od slova *bóda*, kterým se označovat *kout*). V rozmanitých variantách pak byly rozšířeny poněkud obhroublé, neomalené a lascivní výrazy, užívané spíše v dělnickém prostředí městských periferií: *je nabóraná, zbóchnutá, je vysoko* (v Brně a okolí), *je nafasovaná, našpuntovaná, zkrachovaná* (v brněnské a pražské hantýrce), *je namožená* (v Brušperku a okolí), *nacpaná, naditá* (na Slovácku), *sukně se jí krátí, jsou jí plné sukne, zapadá* (na Brněnsku), *je naplněná duchem svatým* (u Olomouce), *najedla se fíků* (Ostravsko), *má podlitý buben*. Také situaci, kdy muž přivedl ženu do jiného stavu, označovala lidová mluva nepřiliš jemně, např. *naštěkal jí do boudy, oklátíl jí* (Přerov), *uklouzly mu nohy, nasolil jí bůček* (Praha). K mírnějším obrátům patří např. *štípnul jí čáp do nohy* nebo *vydělal si na kolébku.*⁶⁹

Po celé období svého těhotenství byla žena nucena respektovat mnoho zákazů a příkazů, jejichž dominujícím cílem bylo především zajistit úspěšný porod zdravého dítěte.

Věřilo se, že každé příznivé i nepříznivé vjemy těhotné se přenášejí z matky na dítě. V některých úkonech a nařízeních se odrážely mnohaleté zkušenosti, přestože jejich význam byl spíše tušený než podložený skutečnými znalostmi: těhotná se měla vystříhat všech nepěkných dojmů, přílišné lítosti a pláče, starostí, hněvu, strachu nebo nelibých pachů.⁷⁰ Většina z požadovaných zákazů a úkonů byla založena na magii podobnosti a kontaktu, spojující nahodilé a obecné souvislosti do domněle příčinných vztahů. Předpokládalo se např., že tvarové a barevné, tedy vizuální, a do jisté míry i čichové a chuťové vjemy těhotné ženy ovlivňují vzhled a vlastnosti dítěte. Mnohá pravidla proto omezovala budoucí matku v jídle, pití a v různých činnostech ve snaze předejít fyzickým či psychickým anomáliím dítěte. Nejčastěji šlo o opatření, vyplývající z přesvědčení o tzv. *uhranutí* pohledem cizího člověka nebo o *shlédnutí* a uleknutí matky při spatření ošklivé či nebezpečné věci: chlupatého tvora, tělesně postiženého člověka, ohně, blesku apod. Při takovém pohledu se matka nesměla dotknout obličeje či jiné části těla, aby tak dítě ušetřila *ohnipary* (skvrn na obličeji) nebo jiného tělesného poznamenání a měla se chytit za zadní část těla. *Jednúc zas byla jedna ,těžká' žena v hospodě a tož hodíl tam po ní její ožralý muž žédlikovou sklénku od borovičky. A co myslíte: to diťa má na hubě posavád žltý znak jak žédliková sklénka.*⁷¹ Znaménko ve tvaru souhvězdí Malého vozu na prsou muže mělo vzniknout tím, že jeho matka prý často hleděla za jasných večerů na hvězdy.

Všeobecná byla víra, že zrzavé vlasy a červené skvrny na těle jsou důsledkem toho, že se matka v těhotenství podívala na oheň nebo na čerstvou krev. Ze strachu před uřknutím nebo shlédnutím se v tělesně postiženém člověku se těhotným zakazovalo navštěvovat poutě, jarmarky a podobná veřejná místa.⁷²

Pověry o shlédnutí patřily k nejrozšířenějším – a není divu, když v některých místech ještě ve dvacátých letech dvacátého století byli u nás lékaři, kteří uznávali vliv shlédnutí na novorozence, v pozitivním i negativním smyslu.⁷³ Jednotlivé případy se pak mezi lidmi rychle šířily a v různých variantách vyprávěly v širokém okolí. Věřilo se, že nenadálé spatření zajíce mělo zapříčinit u novorozence „zaječí pysk“, pohled na ropuchu žabí kůži na hlavě, na zabitého jelena chlupatou ruku apod. Těhotné, která byla u líhnutí prasátek, se mělo narodit dítě se sviňským rypákem. V případech, kdy se nastávající matka nevyhnula takovým situacím či pohledům, nebo se něčeho znenadání lekla, měla rychle vložit prsty pravé ruky za pás sukně. Na Luhačovickém Zálesí zase musela po západu slunce třikrát nakouřit část toho, čeho se

Detail dřevorytu z „pravdivé“ zprávy
o nezdárném porodu dvou děvčátek,
srostlých hlavami, ve vsi Slotov
u Jaroměře od kněze Jiřího Tesáka
Mošovského (1608)

polekala (vlasy z muže, chlupy ze psa atp.) a vypít tři hrnky vařeného *lekafca* (kolenatec lékařský). Jiným obranným prostředkem, odvozeným z lidového léčitelství, bylo rychlé napití se čerstvé vody a vymočení. Často docházelo ke shlédnutí z neukojené chutě na nějaké jídlo: odtud podle lidové víry pocházejí skvrny ve tvaru malin, jahod či jiného ovoce na těle novorozenců. Na Luhačovicku se vyprávělo, že těhotná žena, která byla platit na úřadě daně, dostala neukojitelnou chuť na peníze a prosila, aby jí jeden dali. Hned ho shltla a chtěla další. Úředník ji vyhnal a ona, když šla se schodů, potratila. Byla to dvojčata, z nichž jedno *mělo f pyskách ten penis*. Jinou ženu popadla u zahradníka velká chuť na třešně, ale styděla se o ně požádat. Po příchodu rovněž potratila a dítě mělo na horním rtu dva jejich otisky.⁷⁴

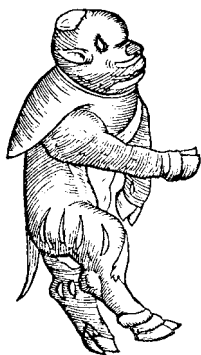
Na magickém principu podobnosti spočívaly úkony, mající za cíl naplnit přání mít dítě s určitým vzhledem a žádoucími povahovými vlastnostmi. Některé z nich se konaly již při svatebním obřadu. Tak např. na Rožnovsku měla nevěsta při prvním příchodu na dvůr svého muže pohlédnout na oblohu (nebo po příchodu do domu do komína v kuchyni), aby měla modrooké (černoooké) dítě. Na Uherskobrodsku jedli ženich s nevěstou při svatební hostině z jednoho hrnku mléko se *snědým* vdolkem, aby jejich děti byly bílé a měly černé oči.⁷⁵ Pevně zakořeněná byla víra ve shlédnutí se v pěkném, hezkém člověku. Již staří Řekové si stavěli v ložnicích sochy krásných lidí, aby jejich ženy rodily pěkné děti. Lékař Josef Čížmář vzpomínal, jak v r. 1892 v které-si slovácké osadě navštěvovala jistá paní pod různými záminkami často bratra jednoho lékaře. Teprve později se mu svěřila, že tím chtěla docílit, aby se jí narodilo tak zdravé a červené dítě, jak je on.⁷⁶ Nehezké ženy si zavěšovaly proti lůžku obrázky pěkného dítěte, např. Jezulátka.

Z nařízení a zákazů, doporučovaných těhotným ženám, je zřejmá víra v naprosté propojení člověka s prostředím a přesvědčení o zpětné vazbě činů a důsledků, které vyvolávají. Např. na Hostýnsku se věřilo, že překročí-li těhotná moč zhřeбенé kobyly, bude rok nosit dítě, a pomoci si může jen tehdy, dá-li kobyle ze svého klína nažrat sena. Na Slovácku se ženě, která pila víno, mělo narodit dítě s velkýma očima, nesměla lézt do pece ani vyzout někoho z bot. Na Horácku bylo těhotné zakázáno umývat někomu nohy nebo cítit boty, aby dítěti nepáchlo z úst, a nosit chleba v zástěře, aby dítě netrpělo průjmami. Některé zákazy byly obecně rozšířené – např. zákaz umývání oken a líčení chalupy (aby se ženě nenarodilo chlupaté dítě), věšení prádla (dítě by rostlo vysoko do nebe), návštěva mrtvého a hřbitova (dítě by bylo slabé, bledé a brzo by umřelo). Těhotná neměla nic ukradnout, jinak by i dítě kradlo, nesměla se dívat na měsíc, neboť by bylo náměsíčné atp. Věřilo se, že když často klopýtá, dítě jí brzo umře, odkopne-li něco nohama z cesty, bude mít dítě omotanú šňůru kolem krčku a žena bude obtížně rodit. Těžký porod mělo způsobit kopnutí psa nebo kočky. Pupečník se měl omotat kolem krku dítěte také tehdy, když těhotná podlézala šňůru na prádlo. Když nosila na bříše horké hrnce, hrozilo jí přirostlé lůžko a jediný způsob, jak tomu zabránit, bylo vytírání podlahy.⁷⁷

Mnohá nařízení se týkala výživy. Budoucí matce se doporučovalo vyhýbat se tvarůžkům, aby neměla *vokesany děcko* (na Brněnsku), nesměla jíst ryby, aby dítě brzy mluvilo a v den sv. Jana Křtitele jahody, aby nebylo mlsné. Na Valašsku nejdly těhotné ženy chléb, aby dítěti nenarostla velká hlava, nevečeřely, aby nebylo příliš velké, a popíjely kořalku, aby bylo pěkné a bílé. Ve svém specifickém postavení se těhotné ženy těšily i některým výsadám. Zejména co se týká stravy, požívaly zcela zvláštní a v lidovém prostředí mimořádná privilegia: nesmělo se jim odepřít žádné jídlo, na které dostaly chuť. Zkušený hlídač nebo hospodář proto nikdy neokřikoval těhotnou ženu, která potají trhala ovoce. Jak říkali na Valašsku, *...přide-li taková ženská do stavení, tož jí lidé hupkem nesú, co je na očách, lebo by sa do toho mohla zhlédnúť...*⁷⁸ Výjimečnost situace u nás dokládá skutečnost, že v době rybolovu se pro těhotnou mohla ulovit ryba a jestliže se jí zachtělo, mohla si utrhnout ovoce nebo hrozen, a to dokonce i v době zrání, kdy bývaly vinohrady uzavřeny a odcizení jejich plodů se stíhalo přísnými tresty. Taková privilegia těhotných byla dokonce zakotvena v horenských právech.⁷⁹ Všechno to, co vytvářelo dvojakost „můj a cizí“, přestávalo v čase těhotenství platit. Stabilita prostorů života společenství v tomto čase měla být otevřená potřebám zrození.

Výsadní postavení měly těhotné ženy také v právním ohledu – již ve starověku nemohly být popotahovány k soudu, dokud neslehlly. K odložení soudního líčení se ženou dokonce stačilo jen podezření, že by mohla být těhotná. Také náš hrdelní řád nedopouštěl „útrpně se dotazovat“ těhotné ženy a vydávat ji na „trápení“. Nebyla nucena ani přisahat, neboť se jí věřilo, *když jsouci obtížena životem těžkým vydala svědectví nebo svědomí*. Stojí ovšem za zmínku, že se našly ženy, které této situace využily. V rakovnickém archivu je dochován zápis ze 16. století o tulačce, která, aby se zbavila skřipce a žebříku, *na klam stavěla se být stavu požehnaného ... při němž byl „pytlík s krupicí“ prostředkem lestným...*⁸⁰

Vyčlenění těhotné z platných norem každodennosti umocňovalo její plnou odpovědnost za nový život, neboť právě na ní spočívala vina za

narození tělesně či duševně postiženého nebo mrtvého dítěte. Tento názor se ujal pod dojmem církevních kázání již od středověku. Podle slov kazatele Zámorského *zlým rodičům se tak děje pro hříchy jejich – nu a bohabojným manželům naděluje se ohava na dětech pro povzbuzení k horlivější pobožnosti*. K podpoře takovýchto tvrzení kolovaly v lidových kalendářích různé „zaručené“ příběhy. Některé z nich mají i společenský rozměr, neboť narození postiženého dítěte v nich předznamenává nějakou pohromu. Sám Zámorský sděloval věřícím, jak Bůh oznámil Brandeburské zemi trest: *Narodilo se dítě v postavě jako by houni aneb plášť vojácký na sobě mělo: brzo potom vojna také byla; a léta P. 1547 v Plavně dítě se narodilo bez hřbetu, na hlavě velikou špičatou hlízu mající a okolo toho obtočený turecký klobouk. Před 40 lety v zemi Franků narodilo se dítě, kteréž mělo nůž ve svém těle, po té hned brzo hrozná válka mezi císařem Karlem a knížaty německými vznikla.*⁸¹ V odlehlejších oblastech se ještě na počátku 20. století setkáváme s míněním, že komu se narodí mrtvé dítě, v mládí mnoho hřešil a Pán Bůh ho za to trestá. Na Luhačovicku věřili, že mrtvě narozené dítě je důsledkem namožení

a lítosti matky, ale také, že to může být i z čarů nebo zasloužené kletby, *dyž vdova lebo sirotky na vjemy proklnú človjeka, kerý ich okradl, alebo ich nejakú ciganú okmínil.*⁸²

Přiletí čáp, nebo vrána?

Sexualita patřila v lidové tradici k nejzastřenějším tématům zrození. Na dotazy dětí, jak přicházejí na svět, se nejčastěji odpovídalo, že je přináší čáp (ve Slezsku *bocan, bočan*) nebo vrána:

*Letěl čáp okolo Nanynky:
abys už chystala peřinky;
peřinky chystala a plínky,
jako ty někery panenky.*⁸³

Když vrány létaly, děti za nimi volaly: *Vrano, vrano, k nám, máme plínky a kolibky, zlaté poviján!* Přivolávaly je i jinými říkadly: *Poleť, vráno k nám, budem kolébat! Vrána letí, nemá dětí, my je máme, ne-prodáme. Pánbíčkovi do hrobečku zdarma dáme.* Také se dětem říkalo, že je babka loví na potoce, v rybníku či ve studánce (na východní Moravě). Někde je měla přinášet velká voda, ze které je babka chytala hráběmi (na Uherskohradištsku a Valašsku) nebo sítěmi (v Čechách okolo Peček a Jilemnice). Podle jiného podání pocházejí děti z lučin a polí. V Čechách se vypravovalo, že skáčí po louce jako žáby nebo se potulují po lese a čekají, až je vrány nebo lišky odnesou. Na severní Moravě (na Kopřivnicku) vyprávěly matky dětem, že si dítě před svým narozením hrálo v rajských zahradách plných květů a motýlů a že chlapec přináší na svět čáp a dívky vrána. Proto děti přivolávaly vránu tím, že potají kladly za okno cukr: na čápa si netroufaly, neboť ten se zdržoval daleko na oderských loukách a děti ho ještě vůbec neviděly.⁸⁴ Příznačné je rozdělení rolí – čápoři, který jako vznešený svědek cizích krajů nosil hochy, sypali za okno modrý cukr nebo mák, zatímco šedivou a všední vránu, přinášející děvčátka, lákali na zrní. Ve východních Čechách, když bylo doma té ženské drobtiny již moc, hrozil otec, že vránu zastřelí. Pro děti se tu chodilo na jarmark *do Města* (Heřmanova Městce), do Dřevíkova nebo na svatopolskou pouť do Přelouče, odkud je přinášel čáp, vrána nebo babička.⁸⁵

Někde dětem říkali, že děťátko dostali od andělíčka a v pozdější době, že je maminka koupí nebo vybere v porodnici.

Čáp, popřípadě vrána a porodní babičky jako nositelé dětí se vyskytují všeobecně na celém našem území. V oblastech jižních

a západních Čech, sousedících s Německem, vystupovaly v této roli i jiná zvířata či bytosti – v Českém lese (ale také na Příbramsku) liška (v Braniborsku sova), v Krušnohoří vodník (ve Vorarlberku Mikuláš). V představách o místě původu dětí nacházíme starší vrstvy mytického myšlení a nazírání na svět – vedle vody, lučin, kytek a stromů (hrušeň) se objevují skalní rozsodliny, kamení, lomy, sklepy, jámy a podobná místa.

Před menšími dětmi rodiče obvykle příchod sourozence do poslední chvíle skrývali. Např. na Vizovicku a v oblasti Luhačovického Zálesí bývalo zvykem, že muž své těhotné ženě koupil nový, široký fěrtoch, aby prý zvláště děti nepozorovaly stav matky. Na Podblanicku a Voticku se však snadno poznalo, že dům *obletuje vrána*, neboť někteří muži přestávali šest až osm týdnů před porodem ve světnici kouřit a fajfku pověsili na okno, kde visela až do konce šestinedělí.⁸⁶ Mnohde si, byť v dobrém, dobírali muže, jehož žena čekala přírůstek: např. na Hořicku o něm říkali, že *spí v bačkorách* nebo že *honí lišku*. Na Luhačovicku se takovému muži smáli, že *bude mět doma lokše*, což pravděpodobně souviselo s nošením slepičí polévky s dlouhými nudlemi (*lokšemi*) do kouta, jak uvedeme později. Podobně se na Kloboucku posmívali sourozencům novorozeněte, že mají *lukšu na bradě*. Nastávajícího tatíka kamarádi v hospodě popichovali, kdy se u nich budou *bourat kamna* a *má-li nachystanou lucernu*, když *sypal vranám*. Říkalo se, že má přijít nejprve chůva a potom pacholek i víc, neboť *dokád' pole rodí, patří se ho hledět*. A když vrána donese pacholka, nemohou se kamarádi tátovi v hospodě vysmát, že *zedrál holínky a chodí v bačkorách nebo bosí*.⁸⁷

Tak jako slovu „těhotenství“ se i výrazu „porod“ dospělí raději vyhýbali. Na Brněnsku se říkalo, že se do domu *dobévá vrána* nebo že se chystají *chetat vrano*. Když žena rodila, musely děti z domu nebo alespoň ze světnice, *aby jim vrána nevyklovala oči*. Také matčino ležení po porodu vysvětlovali tím, že ji poklovala nebo poštípala vrána. Narození dítěte se obvykle označovalo rčením, že *do domu přiletěl čáp (vrána)*, *čáp rozbil okno*, *čáp u nich zaklepal*, *chytili čápa*, *čáp jim létá okolo chalupy*. Bezdětnost vyjadřovali úslovím *čáp u nich nezaklepal* a dobu před narozením, že dotýčný *ještě létal s vranama (byl na houbách)*. Symbol čápa se v lidové mluvě užíval také pro označení použití ochranných prostředků při styku, např. výrokem *my si čápa zajistili*; *my z čápa strach nemáme*; *zavázali jsme mu křídla* apod.

Ačkoliv přicházely děti našim předkům (i s přihlédnutím k výše uvedené úvaze) převážně z *požehnání božího* a z *vůle Páměbčkovéj*, od-

jakživa byla v rodinách větší radost, když se narodil hoch než děvče. Rodiče byli velmi pyšní a otec se chlubil, že *se na to obul*. Jiní říkali, že císař Pán má o jednoho vojáka více. Když přišlo děvče, utěšovali se většinou všude, že přišla matce pomocnice nebo chůva pro mladší sourozence: *Napřet mosí byt chůva (kolébačka) a teprú vojna tuhá*. (Na Luhačovském Zálesí). Když se narodilo děvče na Hlinecku, říkali, že každý šindel pláče, ale narodil-li se hoch, tu každý poskočí.⁸⁸ Na Valašsku se zase tradovalo, že když se narodí chlapec, mravenec se směje, neboť na zem padají odrobinky, které on sbírá. Narodí-li se děvče, mravenec pláče, neboť drobky mu zůstanou v klíně.⁸⁹

Nejslavněji se vítal prvorozený syn, dědic jména – mýtus o jeho nadřazenosti přetrvával hluboko do 20. století. Na Vizovicku říkali otci takového dítěte *rychtář*, a to tak dlouho, dokud ho jiný šťastný otec *neshodil se stolce*. U děvčete bylo slávy už méně. Otce v žertu nazývali *slouhou*, ptali se, jak mu praská bič a nabízeli k němu šňůrku. Na usmířenou otce se také říkávalo, že když se narodí nejprve děvče, má prý žena muže raději. Narození děvčátka mělo i nelehkou ekonomickou souvislost – s každou dcerou vyvstala závažná otázka věna, a tak se zklamáním otců se jaksi počítalo. Také v měšťanském prostředí byl chlapec vítán slavněji než děvče a v 16. století se jeho narození a křtení dokonce vytrubovalo z městské věže.

I když se s určitou dávkou rezignace tvrdilo, že *co se zaseje, to se sklídí*, snažili se lidé pohlaví dítěte předem uhádnout, popřípadě i ovlivnit. Bedlivě se pozorovalo, jaké změny se dějí s obličejem a tělem těhotné ženy. Tak např. byla-li v tváři pěkná, a měla „kyselé chutě“ nebo nadbytek slin v ústech, bolel-li ji zub a měla špičaté břicho, mohla očekávat chlapce. Přepadlá tvář a žluté skvrny zvěstovaly děvče, o kterém se věřilo, že pobírá všechnu krásu (tento názor se traduje dodnes), někde však podle těchto příznaků usuzovali právě naopak. Jinde věřili, že když v těhotenství bolí ženu zuby, bude to děvče, a když pálí žába, bude mít syna, nebo když ženu bolí stolička, bude to holčička, bolí-li špičáky nebo řezáky, přijde chlapeček. Obecně se mělo za to, že děvčátko matku hodně kope. Když žena snědla srostlé ovoce (např. švestky), mohla mít dvojčata (*dvičata*). Při předvídání pohlaví se uplatňovala i magie prvního – když rodička potkala po cestě na úvod jako první člověka mužského pohlaví, měl být její příští dítě syn, potkala-li ženu, měla to být dcerka. Význam se připisoval i prvnímu slovu předchozího dítěte. Ve Slezsku, když začalo mluvit, rodiče pozorovali, vysloví-li napřed „tata“, pak se narodí hoch, „mama“ přivolaávala sestřičku.

Na pohlaví dítěte se pamatovalo také již při svatebním obřadu. Další se nevěstě tajně do nových střevíců nebo do postele jetelový pětílístek, měla mít jako prvního chlapce.

Z jiných praktik pro předurčování pohlaví je zřejmě uplatnění magie nápodoby – obecně rozšířené bylo kladení nejružnějších předmětů pod manželskou postel: kladivo předurčovalo narození syna, zatímco početí dívky měl přivodit svazek konopí, vložený pod prostěradlo, travní plachta, přeslice či hřeben pod postelí. Tradovalo se také, že když spí muž se ženou v opasku, obuje si vysoké boty či položí klobouk na stůl, počne žena chlapce. Aby měli dítě mužského pohlaví, nechávali si někteří v posteli poválet hocha. Těhotná žena měla co nejčastěji pojídat skrojek chleba, aby dostala *chasníka*. Když si ukrojila v cizím domě krajíc – měla mít hocha, když skývu – děvče. K početí dívky měl muž ženě darovat panenku, chtěl-li hocha, měl jíst hodně brambor. Žena, která chtěla syna, se měla často dívat na mužovu fotografii. Důležité byly také měsíční fáze – dodnes se věří, že děvče má být počato začátkem měsíce a hoch na jeho konci. Obecně se mělo za to, že k plození dítěte jsou příznivější sudé měsíce.

Prání ovlivnit pohlaví dítěte začala využívat od osmdesátých let 19. století také reklama. Až do počátku 20. století se pravidelně objevoval ve všech denících inzerát tohoto znění: *Ještě zde nebylo! Rodinám majícím děvčata a které též hochy mít si přejí, nabízí se v těchto věcech obeznalý muž, který již více stům rodin poradil. K doptání v Praze, Široká č.17, v přízemí od jedné do tří odpoledne. Pouze na honorovanou psaní běře se ohled. František Macák.* Ve své praxi se dotyčný řídil velikostí měsíce a často uděloval kuriózní rady, např.: *chlapeček se určitě narodí, je-li počat za úplňku za hřbitovní zdí.*

Těžká hodinka

„Kamna se nám bourají“

O ženě, která slehla, se říkalo, že *přišla do koutu, do polohu, do neděli*. Starším výrazem bylo, že se žena *chystá (přišla) do postele, rozvalila se* nebo že se v domě *svalil komín*. Varianty těchto slovních obrátů se používaly spíše v českých oblastech, např. *žena se mi bourá* (na Kolínsku), *kamna se nám bourají* (na Plzeňsku), *kamna se rozbourala* (Šumava). Také v pražské hantýrce znamenalo *bourat kachle* nebo *rozbořit se* rodit. Starším vyjádřením pro slehnutí bylo *vyležet – koho udělám kmotrem, až žena s dítětem vyleží*. Také se říkalo, že na ženu *přišla těžká hodinka, (chystá k těžké hodině), čeká se každou hodinu* apod. Na východní Moravě oznamovali, že *šla do Říma* či *za plachtu*, popř. *súseď už vychodila*. Na Hané, když se žena opozdila s porodem, pravili *maměnka přechodili*.

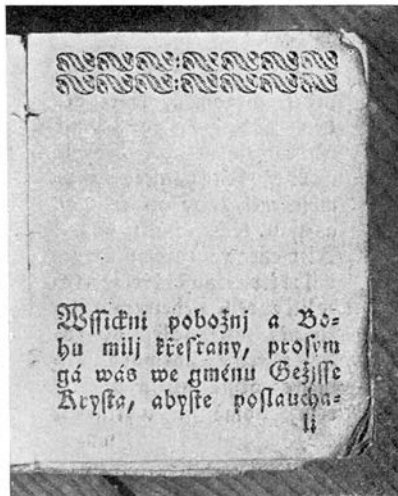
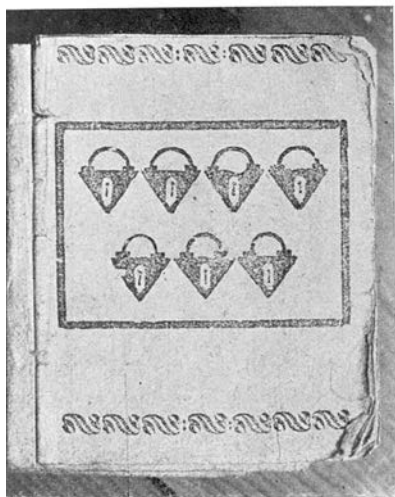
Přenášení plodu i příliš dlouhý a těžký porod ohrožovaly matku i dítě a tak k jeho uspisení a usnadnění se používaly nejrůznější prostředky. Vedle empiricky odpozorovaných, tradicí ověřených postupů (napařování, podkuřování, teplá koupel, pití odvaru z různých bylin, hnětení křížových kostí, natřásání rodičky) to byly prostředky, obsahující prastaré magické praktiky. Někdy šlo však i o úkony ne zrovna vhodné, jako pití většího množství kořalky nebo čichání k smrdutým věcem, např. k páleným vlasům. Podkuřování a napařování patřily k nejstarším způsobům napomáhání k porodu, v nichž lze nepochybně spatřovat pozůstatek někdejší víry v očisťující a ochrannou moc ohně, kouře a vody. Na sympatickém principu bylo založeno rozvazování všech uzlů a tkanic na oděvu rodičky, rozplétání vlasů a otvírání zámků u všech dveří a skříní v domě. Ochranný význam mělo kladení ostrých, železných předmětů pod lože rodičky – kladiiva, nůžek a především sekery, která sehrávala důležitou úlohu i při dalších magických úkonech, spojených s narozením (možná i proto, že představovala nejstarší obranný nástroj).

Penitenciály i jiné církevní spisy svědčí o snaze vymýtit tyto obyčeje nebo jim alespoň vtisknout křesťanský význam, což se v některých

případech podařilo a ty pak přežívaly v dalších staletích. Příkladem magické praktiky pohanského původu, později propojené s křesťanským obsahem, jsou porodní opasky. Souvisely s různými talismany a amulety s tajemnými značkami a symboly, nalezenými archeology v hrobových inventářích, jimž byla od pradávna přičítána ochranná moc. V podobě pásků, stužek či nití (tzv. *návazy*, *navazadla*) si je lidé vázali a ovinovali kolem těla, aby se chránili před nemocemi či smrtí.⁹⁰ Uplatnění pásků a úvazů v porodnictví dokládají záznamy staročeských lékařských rukopisů: *Péro supové když bude uvázáno k levej noze tej ženě, kteráž jest s těžkým životem, lehce dietě porodí; ale jakž by dietě rychle vyšlo, ihned to péro odviež, ať ženě střeva nevylezú.*⁹¹

Lze je doložit i v lidové praxi pozdějších staletí. Např. v západních Čechách všivali rodiče do pásku sukně *Tobiášovo požehnání* – potištěný proužek papíru, sloužící jako ochranný amulet, škapulíř. Na Chebsku, kde před slehnutím upevňovali na koutní plachtu takové amulety s křížky, pergamenové lístky s písmeny, kostní třísky, malá semínka a posvěcené byliny, ovazovali rodiče kolem pasu pásku s *Dělkou Panny Marie*.⁹² Na Vsetínsku si při obzvláště těžkém porodu vyžádali od kněze štolu a tou rodičku opásali.⁹³

Psychologové i dnes dosvědčí, jak účinná je víra ve schopnost určitých předmětů napomáhat člověku při překonávání bolesti. Všeobecně rozšířené bylo zavěšování svatých obrázků nad lože rodiček,

Titulní list a první strana z knížky 7 zámek pro šťastný porod a proti posedlosti ďáblem

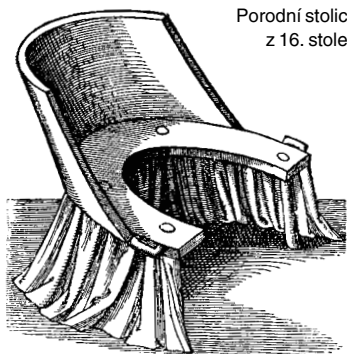
zejména obrazu P. Marie, u křesťanských národů považované za nej-
mocnější ochránkyni rodiček. Vedle ní se však také vzývala sv. Anna
nebo Markéta. Víru v magickou moc slova dosvědčuje kladení modli-
tebních knížek pod polštář. Oblíbená byla zvláště kniha *7 zámek pro
šťastný porod a proti posedlosti ďáblem*. Podle svědectví porodních ba-
biček dávali tuto modlitbu rodičkám pod hlavu v Borovnici na Podbla-
nicku ještě na konci 19. století. Na Tišnovsku zase kladli rodičce pod
polštář bylinu svízel, která byla podle legendy v seně chléva, kde se na-
rodil Kristus.⁹⁴

Křesťanské modlitby se při porodu přidávaly k zařikávání: rodičce
udělala babka kříž na čelo, třikrát obešla postel a říkala: *Já bába po
Bohu, co mohu, pomohu, co nemohu, ponechám Pánu Bohu*. Příkladem
propojení tradiční magie s křesťanstvím je víra, že žena bude mít lehký
porod, když na Velký pátek překročí potok. Také dávali rodičce napít
svěcené vody nebo vody, v níž rozmíchali utlučené vaječné skořápky.

Vedle těchto úkonů se těhotným ženám doporučovala rozumná
fyzická zátěž, často nezbytná pro chod domácnosti. Na Podblanicku se
říkávalo: *Žena, než začne rodit, má obílit světnici, upéci chléb a vy-
prat*. Tvrdý život žen v chudších, zvláště horských oblastech se proje-
vil i v těžších podmínkách při porodu. Např. v Rusavě na Valašsku
musela *chudobná robka, i když byla těhotná, dělat až do poslední chví-
le všechno, mosela do hor – nekerá v horách to ztratila (tj. porodila)*,

Vyobrazení porodu vsedě podle Velislavovy
bible (polovina 14. století)

Porodní stolička
z 16. století

třeba na malinách... Nekerēj to tam aji hned' okúpalo; dalo sa do děšča a okúpalo hned' diťa. Jedna nesla nošu s malinami až do Prusenovic (přes 12 km cesty). Maliny prodala, a cestú, dyž sa vracala, diťa přišlo na svět. Vzala diťa do klína, nošu na záda, přišla do Hlinska, tam ju ženy opatřily. Diťati uvázaly pupeční šňůru, matce navařily zasmažené polévky. Muž ju už drahoval (šel po stopách). Ona krvácala, on šel po

tých krvavých stopách až do chalupy, kde ju ženy opatřily...⁹⁵

K porodu volali porodní babičku, lékaře jen v nejnutnějších případech. Starší prameny potvrzují porod v sedící poloze v speciální porodní stoličce, doložený již ve Velislavově bibli ze 14. století. V záznamech z 19. a 20. století se pak většinou uvádí, že rodič ženu položili na rovinu, hlavu podložili tak, aby si bradou stlačila krk a nevytlačila si „vole“. V těžších případech jí podložili kříž polštářem, pytlem či hadry.⁹⁶

Jako příklad uveďme průběh porodu podle vzpomínek báby Františky Českové, působící v okolí Rusavy od roku 1875. Před porodem ženě uvařila zeliny: mateřídoušku, koní nať, slunečko, patáčky, kozí bradu i kvačku (tuřín), také senové stěřiny (drobné zbytky sena), žitné otruby – vše se vylilo do škopku a nad tím se žena napařovala. Potom si do něj sedla. To se dělalo dva až tři dny, někdy i týden. Bolesti se u rodičky neměly tišit, naopak se *búřit, aby porod pokračoval*. *Dyž ty bolesti ochabovaly, mosely sa zas búřit, a to sa dávaly skořicové kapky, ty byly od dochtora povolené. Při těžším porodu pomáhala babka sama. Utlúklo sa pár zrnek sporýšu (námele, chybný název pro námel, žitné zrudý v klase), vysypalo se to na užicu (lžici), vlélo na to gořalky, a tož to zrovna spolkla. Potem přišlo už to tlačení věcí (větší) a diťa sa vytlačilo. Dyž nebylo sporýšu, uvařil sa černobýl...* Po příchodu na svět bylo prvním úkolem babky uvázat pupeční šňůru. K okoupaní dítěte si sama donesla z komory necky, které často teprve musela umýt od těsta. *V tých knížkách o porodu, co dochtori píšú a keré sem čtůla, je to, víte, dycky vypisované enem o tých bohatých a bohatších, gde je všecko po ruce, prádlo, jídlo, posluha, dochtori. O téj chudobě u nás neví žádný nic, nepíše žádný nic.* Dítě se v neckách okouvalo, zavinulo do hadru, třeba utrhnutého z tlusté chlapské konopné košile nebo ze staré

Žena po porodu a kojná.
Dřevořez z titulní strany
Knihy Lékařství mnohých
v stavu manželském
potřebných, vydané
v Olomouci v roce 1609

sukně. Děvče se mělo vykoupat v míse, co se z ní jírávalo, aby se líbilo, až vyroste. U chlapců se nedělalo nic, neboť se říkalo: *chlapec je vzácný hned, dyž sa narodí; cérka, až má dvacet roků. A snád' aji trochu spíš*. Potom se dítě zavinulo do peřinky – ne do prachové, kolikrát byla i ze *špenků* nebo z kuřího starého nadržnutého peří. Matce se zatím dalo kořalky ze *stoklásků* (tj. divokého kerblíku) a uvařily se zeliny: *kočičí dunda, rojovník, balšánek, ajbiš, matková zelina*. Potom se matka očistila, podložil se pod ni suchý měch (pytel), když nebylo nic lepšího po ruce. Kolem břicha se stáhla nějakou šatkou nebo plachtou a nechala se v tichu ležet. Přikázalo se jí, aby nespala alespoň tři hodiny, zvlášť když při ní nikdo nebyl, protože by mohla vykrváčet. Když bylo dítě v pořádku, dalo se matce *obtúlit'* (políbit), a když byl otec doma, také jemu. *Ale nekery se stydí, nechce ho obtúlit a praví, že až mu bude rok*. Pak se děcku dala cukrová voda a uložilo se vedle matky. Když přišla dvojčata, strhl se obyčejně velký rámus. Všeci se dali do křiku a do *plača*, jak že to uživí. Žádný to nechtěl políbit, ani matka, ani tatík. Ale byly i výjimky. Stalo se, že chudobní dostali dvojčata, i když už bylo *dětí moc*. A přece to přijali s láskou. *Šak sem byla při tem; co je platné, děťátka!* pravil tata a bral jich na ruky, jedno po druhém. *Podťe sem! Dyž už ste na světě, mosím vás mět rád. Vy za to nemožete.*⁹⁷

Po porodu bylo povinností porodní báby prohlédnout placentu, (plodové lůžko – lidově *postýlka, koláč*, na Valašsku *ložisko, ložíčko*), je-li celá. K jejímu vypuzení se používalo různých prostředků. Někde radili ženě silně kašlat nebo foukat do láhve, jinde si ji muž posadil na

kolena a natřásal ji. Často dávali pít odvar slézu, teplou pálenku, černobýl, vařený v červeném víně aj. Placenta, zvláště od prvorodičky, byla již ve starověku považována za léčivý prostředek, např. proti bradavicím a lupénce. U nás ještě na konci 19. století bylo běžné potírat ji mateřská znamení na těle novorozence, aby zbělela, a ženy a dívky ji používaly jako kráslicího prostředku. Práškem z placenty léčili lišej, psotník, padoucnici a *tanec sv. Víta*. Zakopávala se do hnoje či na zahradu pod stromy, aby dobře rodily, nebo se spálila (zabalená do bílé pleny), což mělo chránit dům před neštěstím. Na dítě měla placenta účinkovat i jinak: když se zakopala ke stromu s červenými jablky, mělo mít červená líčka, a jestliže ji dali pod okraj střechy, drželo se doma.

Od lůžka se musela oddělit pupeční šňůra. Tento akt se ve starších dobách prováděl obřadním způsobem, neboť symbolizoval přerušení posledního kontaktu dítěte s matčiným tělem a jeho vstup do nového života. U přírodních národů rozlišovali dokonce odříznutí šňůry u chlapce a děvčete, a to přes nástroje, vyhrazené pro činnost odlišného pohlaví.⁹⁸ Zmínky o obřadním zacházení s lůžkem a pupeční šňůrou nacházíme u mimoevropských etnik a u různých národů Evropy včetně Slovanů.⁹⁹

U Bělorusů zakopávala babka lůžko pod podlahou koupelny a přitom se klaněla s rukama na zádech do všech světových stran. V Rusku lůžko pečlivě zabalili, posypali hlínou a ve zvláštní nádobě zakopali na zahradě, aby dítě těžce neonemocnělo. Při tomto aktu babka zaříkávala zlé duchy. Starogermánskému původu bylo zakopávání lůžka a pupeční šňůry pod práh, aby do domu nevnikli zlí duchové. Také u nás se věřilo, že pupeční šňůra chrání před uřknutím a že člověka, který ji nosí stále při sobě, činí bohatým a chytrým. Nakládalo se s ní podobně jako s lůžkem a podle lidové tradice měla nejen léčivé účinky, ale přinášela štěstí. Na Poděbradsku pupíček uschovala matka děvčeti do vdavek a při svatbě jej hodila nepozorovaně ženichu do kapsy – potom nic na světě nemělo novomanžele rozvést. Hochův pupíček se zastrčil někde na hřbitově, aby se chlapec dobře učil. Kde bylo více dětí, pupíček se spaloval, aby děti zůstaly celý život při sobě. Rozšířená byla také pověra, že když se kousek usušeného lůžka a pupeční šňůry, rozemleté na prášek, smíchal se solí, kterou měla svobodná matka při sobě u porodu v sáčku na krku, a dal vypít s tekutinou otci dítěte, ten pak neměl chodit s jinou a měl mít dítě rád. Podle jiných mělo šestileté dítě přehodit pupečník přes hlavu, aby mělo rovné zuby; když se po odpadnutí třikrát otočil kolem hlavy, dítě mělo být chytré; pověsil-li se jeho zbytek na strom, dosáhlo dítě v dospělosti vysokých hodností.

Bezprostředně po porodu bylo třeba provést i další úkony, z nichž mnohé měly zcela iracionální a často i nehygienický charakter. Obecně rozšířený byl např. zvyk porodní babky ihned dýchnout dítěti do úst, aby brzo mluvilo. Obvyklé bylo také odstraňování zoubků, s nimiž přišel novorozenec na svět: děvčeti s jedním zubem strčila porodní bába mezi dásně kolík nebo mu ho zatlačila dřívkem, aby se nestalo můrou, dva zoubky vylámala, aby se nestalo čarodějnicí. Na Podblanicku byla novorozenátka běžně zasypávána prachem, oškrabaným ze zpuchřelých trámů,¹⁰⁰ na Skutečsku dávali děťátku na hlavičku klůcky namočené v kořalce, *aby se kosti lépe sesadily*.¹⁰¹

Osudovost zrození

V okamžiku porodu jako by existovalo spojení lidského rozměru s božským: zárak nového života otvíral pohled na vše osudové a mimořádné, a proto byly čas a okolnosti, provázející narození, zvláště důležité pro budoucí život dítěte. Z antiky známe víru v božstva porodu, uctívaná procesími žen s věnci a pochodněmi. Od Egypťanů a Babyloňanů byla pravděpodobně převzata víra ve vztah mezi člověkem a hvězdami a tedy mezi člověkem a Bohem. S křesťanstvím se rozšířil názor, že s narozením člověka vychází hvězda, která ho provází životem. Září tím jasněji, čím významnější je dotýčný člověk, a padá, když zemře.

Literatura a prameny podávají mnohá svědectví o existenci představ, že každý jedinec má již při svém narození předem určený průběh života, den a hodinu smrti. Dlouho přežíval kult bytostí manistického původu, ztělesňujících osudovost, které po porodu přicházely k novorozeněti předurčovat jeho budoucnost. U starých Keltů a Germánů to byla trojice žen, které pomáhaly i při porodu. Také u Slovanů byla kdysi víra v osudové bytosti obecná.¹⁰² Podle Niederleho se do slovanské mytologie mohly dostat i antickými, nordickými či jinými vlivy (srovnej řecké Moiry, římské Parky, nordické Norny). Starý původ tohoto kultu u Slovanů dosvědčují východoslovanské prameny, zejména spisy ruské pravoslavné církve, podle kterých se v 9.-13. století objevují zprávy o bytostech, zvaných *Rožanice* (*Rožděnice*), k nimž se lidé modlili, obětovali jim kaši s medem, sýr, chléb, nápoje a také první dětské vlasy, aby dítěti vyřkly příznivý osud. Rovněž materiály z jiných území opravňují předpokládat, že vládkyněmi nad osudem narozeného dítěte byly ženské bytosti, jejichž kult spadá mezi mateřské kultury z dávné matriarchální doby. Např. v Srbsku to byly *Sjudenice*, v Slovinsku *Sojenice*, v Bulharsku *Narečnici* nebo *Urisnici* a v českých zemích *Sudičky*,

*Sudice, Rodičky nebo Věštice.*¹⁰³ Za nejstarší údaj, vztahující se ke kultu bytostí, ztělesňujících vědomí předurčenosti, determinismu lidského údělu, lze z našeho území považovat zmínku v Hájkově kronice, podle které za knížete Břetislava některé báby *měly obyčej děti nad oheň na rukou pozdvihující duchům obětovati prosíce, aby do smrti nápomocny byly dětem.*¹⁰⁴

Z poloviny 15. století pochází svědectví o tom, že přestože stará pohanská víra v lidu již vymizela, stále se věří v domácí skřítky a demony, jež proměňují děti v bytosti sobě podobné. Především však vládne víra v Sudičky, které *určují dopředu nezaměnitelný lidský osud*; ta je nehlouběji zakořeněna.¹⁰⁵

Obecně rozšířená byla představa Sudiček jako bílých panen éterické vysoké postavy, nebo jako přívětivých babiček, oděných v dlouhý a neprůhledný šat, zahalených bílou plachetkou, zdobených šperkem atp. Při určování osudu měly držet v rukou svíce, které při vyřknutí výroku zhasly. Sudičky bývaly jen zřídkakdy vidět, a kdo je spatřil, ochrnl hrůzou a nehnul se z místa. Většinou to nebyl domácí člověk, ale nějaký příchozí nebo žebrák. Tato pověra byla známá u všech Slovanů. Sudičky se měly zjevovat obvykle o půlnoci v den narození dítěte. V Čechách věřili, že zatímco vezmou nemluvně a určují mu osud, sešlou na šestinedělku hluboký spánek. Jinde byli přesvědčeni, že se Sudičky nad kolébkou sklánějí, nebo kolem ní tancují, že nevcházejí do světnice, ale zůstávají pod okny, nebo že usedají na střechu kolem komínu, a osud dítěti určují podle hvězd. Výroky Sudiček se vztahovaly

Sudičky se svícemi
věští dítěti budoucnost

především na tři základní okruhy života: na počet let, jak dlouho bude dítě živo, na to, jaký bude jeho stav (bude-li chudé nebo bohaté), a jakou smrtí sejde ze světa (proto bývala třetí Sudička ztotožňována s kmotříčkou Smrtí). Tato sudba má obdobu v staroarabské víře v osud, podle které jsou čtyři věci v životě každého jedince rozhodnuty předem: jeho pohlaví, zda prožije šťastný nebo bídný život, zda bude nebo nebude hladovět a jak dlouho bude žít. Oblíbená byla fatální představa, že Sudičky osud člověka předou, přičemž niť znamenala délku lidského života. Např. v Čechách se tvrdilo, že Sudičky uplétají člověku zlatou šňůrkou osud a když život končí, nejstarší Sudička ji přestřihne. Za předivo Sudiček bylo také považováno babí léto, na podzim poletující na lukách.

Věřilo se, že Sudice je možno si naklonit k příznivým výrokům dary a oběťmi. Ještě z devadesátých let 19. století máme z českého území zprávy o tom, že první noc po narození dítěte se pro ně prostíral stůl. Např. na Hořovicku a Strakonicku chystali chléb, sůl a nůž, aby Sudičky mohly pěkně v klidu a spokojenosti určit dítěti dobrý osud. Aby se jim zavděčili, nechávali pro ně po křtinách zbytky jídel na stole a ve světnici kolovat a nůžky, neboť tak prý měly určit dítěti příznivější osud. Věřilo se, že nehlídané dítě mohou vyměnit, a to zvláště tehdy, nenajdou-li vše potřebné, nachystané k jeho koupeli. Sudbě, kterou vyřkly, nemohl nikdo ujít. Představy o Sudičkách se uchovaly ve folklórních podáních, zvláště v pohádkách, kde vystupují ponejvíce jako dobré kmotříčky, dítěti udělující do vínku vzácné dary.

Víra v existenci nadosobní síly, předem určující běh lidského života, kterou nelze překonat, měla dávné, mytické kořeny. Přesto se v lidové tradici praktikovaly při narození dítěte obyčeje s cílem zabezpečit mu zdraví a žádoucí vlastnosti, předurčit či ovlivnit jeho budoucnost. Některé z nich zdůrazňovaly i vědomí odpovědnosti za jeho výchovu. Pravděpodobně k těm nejstarším patří obyčej, podle kterého otec hned po narození (popřípadě po křtu) dítě symbolicky udeřil, známý ve Slezsku¹⁰⁶, na Moravě a v Polsku, kde otec švihl dítě višňovou větvičkou s příkazem, aby se netoulalo, poslouchalo, jedlo zelí a bylo dobrým hospodářem. Bystroní považuje takové obřadní bití za součást receptivních obřadů, které měly symbolickou formou vyjádřit otcovu nadvládu nad dítětem. Připouští i spojitost tohoto obyčeje s jarním šleháním vrbovými proutky, symbolizujícím regeneraci a životodárnost, pro nedostatek srovnávacího materiálu však nedochází ke konečným závěrům o jeho původu.¹⁰⁷

Není pochyb o tom, že při vzniku obyčejů působila víra v magický účinek prováděné praktiky, která se v průběhu věků mohla oslabit a její

původní účel byl překryt jiným výkladem. Ve Svinařicích na Hořicku pláclí novorozeně hned po zadniče, aby bylo hodné a poslušné. Zamezit bojácnosti a lekavosti dítěte měly různé hluky, jako bylo bouchání za jeho hlavou, tlučení na trnož a na stůl. Poměrně velkou skupinu obyčejů tvoří úkony, při nichž se narozené dítě pokládalo pod stůl, jenž měl v lidové tradici významnou úlohu. Z lidového podání je zřejmé, že byl místem, které bylo spojováno se supranaturální představou ochranného prostoru: kdo se pod něj schoval, na toho nemohli zlí démoni, pod stolem sídlili dobří domácí „bůžkové“. Někde spojovali kladení dítěte pod stůl s úctou k chlebu, který na něm ležel; většinou však měl tento akt dítěti zajistit dobré vlastnosti: aby bylo sebevědomé, mělo paměť a nebylo plačtivé, drželo se doma a netoulalo se. Rituálnost úkonu posvěcovala porodní babka různými průpovídkami. Na Moravě položila zavinuté dítě pod stůl a řekla: *Ze země jsme posli, do ní se zase navrátíme; budiž k něčemu* a zlehka ho udeřila, aby bylo poslušné.¹⁰⁸ Podobně na Poděbradsku, kde hned po narození podala děcku lžici routy proti psotníku a potom ho položila ještě nemyté pod stůl, aby se naučilo pokoře a poslušnosti, přičemž říkala: *Budiž od ničeho k něčemu! Pán Bůh tě požehej!*¹⁰⁹ V okolí Cerhovic na Hořicku zase naznačila bába pohybem zahození dítěte a pak ho dala pod stůl se slovy *pod stůl tě dávám, abys bylo lidem a Bohu milé*. Ve Svinařicích přitom říkala: *Kdo se povyšuje, bývá ponížen*.¹¹⁰ Na Luhačovicku dávali novorozeně pod stůl proto, aby bylo poslušné a pokorné, přičemž bába řekla třikrát: *Múdrý su!*¹¹¹

Jinde pravila k dítěti: *Cti rodiče, miluj a poslouchej matku a otce nebo buď zbožná a trpělivá ve všem, co tě v životě potká!*

Křesťansky přivítala novorozence babka na Třebíčsku: pokřižovala je a slavnostně pronesla: *Vítám tě na tento boží svět ve jménu Otce, Syna a Ducha svatého, amen*.

Děvčátko balili do zástěry a pokládali pod lavici, aby bylo poslušné, nebo ho dávali pod stůl či postel, aby nebylo stydlivé. Někde kladli novorozence na práh (pak se měl brzo dostat k domu), pod postel (neměl být náročný), na zem na knihu, aby byl chytrý atp. Mlynářovo dítě dávali do *vantroků* (necek), aby se neutopilo.

Z široké škály obyčejů uveďme ještě některé další. Po narození se dítě nemělo měřit, neboť tím jako by se mu brala míra na rakvičku. Tento zákaz mohl mít hlubší souvislost – míra omezuje a také zařazuje, a novorozenec ještě nemá prostor, čas a křest, které jej teprve zakotví. Také se nesmělo překročit, jinak by nerostlo. Do uší mu vložili oblázek, aby dobře slyšelo a nebylo hluché. Na Hořicku novorozence pomazali medem, aby ho lidé měli rádi, na Valašsku ho balili do kožichu,

aby mělo kudrnaté vlasy. Ve Svratouchu na Hlinecku mu dali do úst chléb, aby bylo dlouho živo. Obecně rozšířené bylo přesvědčení, že narozené dítě se má zabalit do starých hadrů nebo do košilky ze starého plátna, aby bylo šetrné a lidé je měli rádi. Motivace tohoto úkonu byla kdysi pravděpodobně jiná. Použití odložených částí oděvu nebo jiných opotřebovaných věcí (křticího čepečku, třísek z rakve, hřebenu, kterým česali nebožtíka aj.) bylo příznačné i pro jiné rituálové situace a někteří badatelé je vysvětlují zvláštním místem, které tyto předměty zaujímaly na cestě mezi živým (vlastním, osvojeným) a mrtvým (cizím) světem. Mohly představovat i magické spojení obou světů.¹¹²

Magickými úkony se zajišťovalo, aby děvče mělo hodně ženichů a brzo se vdalo – protažením skrz mužské nohavice nebo zavínováním do podvlékaček.¹¹³ Chlapci zabezpečovali přízeň děvčat zabalením do ženské zástěry. Někde mazali dítě máslem, aby nebylo nikdy poraněno na těle, a na hlavu mu sypali sůl, aby bylo moudré. V křesťanství sůl symbolizovala vyvolení a božskou moudrost, u starých Řeků a Římanů měla i apotropajní význam, tj. odvracela neštěstí a nezdar. V Římě posypávali solí rty osmidenním nemluvnatům, aby zahnali zlé duchy. Trochu soli přidávali do první koupele všude v Evropě.

Nejdéle se udržela opatření proti úrknutí (uhranutí) dítěte, při kterém sehrávala důležitou úlohu červená barva, v lidové tradici symbolizující obnovu a ochranu života. Dítěti dávali ihned kolem ručky nebo krčku červenou pentli či korálky.¹¹⁴ Čepička, ve které bylo nesené ke křtu, byla vyšita červenou barvou, jeho peřinka ovinutá červeným povijanem a na postýlce visela červená stuha. Byly zaznamenány i jiné prostředky: např. na Humpolecku po umytí a zavínutí dítě přezehnali křížem a matka ho třikrát lízla přes oči, aby ho nikdo neuřkl.¹¹⁵

Zaopatřit narozené dítě proti úrknutí a úrokům patřilo k předním povinnostem porodních babiček, o kterých budeme ještě hovořit. Na Hradištsku se měla rodička hned po porodu modlit každý den růženec – ráno radostný, v poledne vítězný a večer bolestný – a po modlitbě měla dítěti zastrčit růženec za povijan. Když sama nemohla, zavolali žebráky, aby se za obilí modlili za ni. Růženec za povijan dávali všude, neboť měl dítě ochránit před mûrou a polednicí. Až do křtu se plínky nesměly sušit venku, kde byly vystaveny působení zlých sil.

Velký význam pro životní osud dítěte a jeho povahové vlastnosti byl připisován době a okolnostem narození a také vzhledu. Když měl chlapec důlky v tvářích, měl mít (až vyroste) rád děvčata. Narodilo-li se dítě již se zoubky, na Poděbradsku věřili, že bude zázračné a rodiče se o ně nebudou muset starat, neboť se samo „prokouše“ světem.

Na Valašsku mělo takové dítě vidět do budoucna, vědět o pokladech a všelijakém neštěstí. Jinde ale byli přesvědčeni, že dítě narozené se zubem bude zlostné, bude si kopat hrob nebo brzo zemře. Modrá žilka na nose znamenala blízkou smrt, zaječí pysk či velká hlava zvěstovaly moudrost a štěstí, jinde však hloupost a brzkou smrt, nebo mělo jít o podvržené dítě. Připomeňme, že panovalo obecné přesvědčení, že nepravidelné údy nebo ošklivá tvář jsou důsledkem toho, že matka se v požehnaném stavu v něčem zhlédla. *Takový tvor ze zhlédnutí, nebo kdož ví jak nepoctivě, hříšně, možno i démonicky zplozený, je pak celý život zakrnělý, tj. tělesně i duševně méněcenný, nevzhledný, zlobný, přinášející škody a neštěstí. Jest přítěž, až vyvrhelem lidské společnosti.*¹¹⁶ Mnohé se usuzovalo z rukou novorozence – porostlé chloupky znamenaly bohatství (*dítě na rukou chlupaté bude na vepře bohaté*), dlouhé prsty – že bude krásť. Mělo-li dítě zaťaté pěstičky, hádali, že bude lakomé nebo alespoň šetrné, s otevřenými naopak štedré. Také podle délky vlasů a nehtů se předvídal osud. Dlouhé nehty matka musela do roka ukusovat, neboť stříháním by se mu krátil život. Dítě se silným hlasem mělo být výbojné a v životě vyniknout.

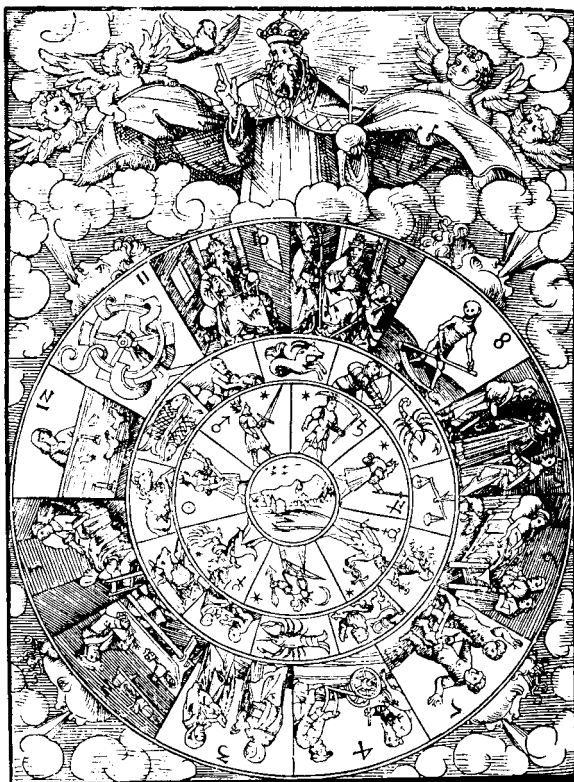
Rodící žena.
V pozadí se astrologové
snaží z hvězd vyčíst
osud dítěte.
Dřevoryt z porodnické
příručky J. Rueffa
z roku 1554

Za mimořádně šťastné se považovalo dítě, narozené v plodové bláně (lidově *oděníčku*, *roušce*, *košilce*, *pláštíčku*). Někdy se totiž stávalo, že tato blána po porodu nepraskla a zůstala celá nebo jen v kouscích na tělíčku novorozence. Připisovala se jí kouzelná moc.¹¹⁷ Když se nechala na dítěti uschnout, nerozeznala se od kůže a rostla spolu s jeho tělem. Lidé byli přesvědčeni, že pak bude neobyčejně nadané, šťastné, silné a především nezranitelné – neměla mu uškodit žádná rána, střelná, bodná ani sečná. Také bylo schopné předvídat budoucnost a všechno vidět, duchy i strašidla. Podobnou moc měla mít blána, vložená děcku na devět dní pod levou paži.¹¹⁸ Nejlepší bylo zašít ji pod paži ještě před první koupelí, ale mělo se mu to navždy utajit. Když se blána namazala *brabencovým* olejem, mohlo být i neviditelné. Po smrti neshnila a zemřelý se stal *zamrzlíkem* (*fextem*), schopným se zjevovat, jak ukážeme v části o revenantech. Na druhé straně však existovalo rčení *v košilce se narodil, v provázku umře*, tedy bude oběšen. Košilku prý mívaly děti, narozené na Velký pátek.

Dávné kořeny má usuzování na osud a povahu dítěte z astrologických jevů, jak je zřejmé z neustále se opakujících zápisů v penitenciálních řádech a synodálních usneseních. V roce 1310 káral biskup Burchard Wormský všechny ty, kteří *podle dvanácti nebeských znamení prorokují novorozeňátku povahu, osudy životní...*¹¹⁹ Význam planet pro osud člověka se těšil značnému zájmu hlavně ve 13. a 14. století, trval až do 17. století a ožil v 18. století. Mnoho návodů, jak a kdy věštit novorozenému dítěti budoucnost, štěstí a neštěstí, obsahují staročeské rukopisy, přepisované do planetárních knih a jiných tisků, zejména kalendářů, odkud pronikaly mezi lid. O šťastném člověku se říkalo, že se narodil na šťastné planetě. Věřilo se, že dítě, narozené ve znamení *ryb* bude zdravé, ale nemluvné, narozené na *váhách* bude váhavé, na *berana* tvrdohlavé, na *blížence* bude mít štěstí v lásce: bude-li to hoch, bude v lásce nestálý, a děvče bude mít mít dříve křtiny než svatbu. Dítě, narozené na *lva*, bude silné, ale zlostné a urputné, na *pannu* bude hezké, ale ztratí panenství či mládenectví před svatbou. Narozené na *ještěrku* bude úskočné, na *střelce* zmužilé, ale potrhle, na *kozorožci* bude rváčem, na *býku* bude tvrdošíjné, na *vodníku* se utopí nebo rádo skáče do vody, na *štíru* bude hašteřivé (někde nešťastné). Kdo se narodí na *raku*, vše mu půjde nazpátek. Na *střelce* narozené dítě mělo být čerstvé, na *skopce* rádo skákat a dovádět. Obzvláště šťastné mělo být dítě, narozené 29. února.

Staré prvky z předkřesťanských dob se v předpovědích mísily se středověkou astrologií a s křesťanským náboženstvím. Víra v šťastné a nešťastné dny byla známa již ve starověkých kulturách: v římském

kalendáři byly za nešťastné považovány dny, které následovaly bezprostředně po kalendách (1. den v měsíci), nonách (5. a 7. den), a idách (13. a 15. den). Do roka se počítalo 43 nešťastných dní, v jejich označování však bývala ve starých pramenech značná rozmanitost. Základem symboliky šťastných a nešťastných dnů, uváděných v lidových kalendářích, herbářích a pranostikách v 16. a 17. století, byly většinou astrologické jevy. Některé prameny však vysvětlovaly tyto dny na základě apokryfních výkladů. Rozšířený byl např. názor, že tři dny v roce jsou horší než ostatní: 1. duben, kdy se narodil Jidáš, 1. srpen, kdy Kain zabil Ábela (nebo kdy byli pyšní andělé zavrženi od Boha), a 1. prosinec, kdy se propadla Sodoma a Gomora. Dítě, které se v ty dny narodilo, mělo do týdne zemřít, a zůstalo-li náhodou naživu, mělo skonat ohavnou nebo náhlou smrtí.¹²⁰ Záhoubou pro novorozence byla Smrtná neděle a obecně rozšířený byl názor, že nešťastným dnem je pátek. Dítě,

Zobrazení zvěrokruhu
a planet

narozené v tento den, nemělo vyrůst nebo mělo brzo zemřít – říkalo se v *pátek brzy nazpátek*. Když ho však nechali pokřtít až v neděli, předurčení se zrušilo. Avšak na Velký pátek narozené dítě se mělo stát slavným. Neděle byla většinou všude považována za šťastný den – dítě mělo být *nedělné*, tj. mělo mít v životě více klidu (podle jiných mělo být líné). Takové dítě, *nedělnátko*, mělo být nejen šťastné, ale i čistotné, a lidé je měli mít rádi. Jako vždy však existovaly výjimky: v Chlumu na Hlinecku je považovali za nedůtklivé a hněvivé.

V pramenech se setkáváme i s obyčejí, připomínajícími pohanské zacházení se sakrálními silami. V některých obcích na Hořicku věřili, že když hrozí vichřice, má dát dítě, narozené na *novou, velkou* neděli (tj. když je nový měsíc), Meluzině na okno mouku, neboť její rozhození zabraňuje silnému větru. V Miletíně zase věřili, že takto narozené dítě má i moc zahánět kroupy, a to slovy: *Kroupy, já vás zaháním s královnou nebeskou a ona jest mi přítomna*, přičemž se má modlit Zdrávas Maria.¹²¹

Také jiné dny předznamenávaly osud dítěte, např. pondělí (mělo brzy zemřít), úterý (mělo být náchylné ke krádežím). Na Nový rok narozené dítě mělo být šťastné, ale někde nešťastné, neboť se oběsil Jidáš.¹²² Jinde věřili, že bude náměsíčné. Dítě, narozené na Štědrý den, nemělo mít dobré zdraví, na Hod boží vánoční či velikonoční nebo na Boží tělo mělo dar Ducha svatého. Kdo se narodil na Hromnice, toho měl hrom zabít, kdo na sv. Valentýna, měl mít padoucí nemoc a brzo zemřít, kdo na sv. Prokopa, byl pokládán za nešťastného, kdo na Květnou neděli, měl rozumět mluvě rostlin atd.

Osud či povahu dítěte předurčovala i hodina narození. Nejšťastnější bylo ráno, když se slunce opíralo do okna. Na Vizovicku takové dítě pokládali za zázračné. Dopoledne narozené dítě mělo mít lehký život, v poledne mělo být hladové (chtivé, nenajedené), po poledni čiperné, po půlnoci však si nepřineslo na svět nic dobrého a mělo mít vždy na vše dost času. Podle jiných přinášela půlnoc dítěti zlato, popůlnoční doba stříbro a ráno střepiny. Ve dne narozenému dítěti prospívalo oblékání do bílé barvy, v noci do tmavé.

I posuzování vlivu doby narození na osud dítěte spočívalo na principu homeopatické magie, podle které podobné bez lidského zásahu vyvolává podobné. Vedle hodiny a dne byl důležitý také měsíc a další okolnosti narození. Dítě, narozené při novém měsíci, si mělo dlouho zachovat mládí a mělo být požehnáno více dětmi, když však při jeho narození nebylo nového ani starého měsíčka, mělo zůstat bezdětné. Dítě, narozené v květnu, mělo brzy zešedivět, v březnu mělo být

čerstvé jako zajíc – ve Slezsku ho nazývali *březnový kokot*, *marčok*. Na Luhačovicku mělo být takové dítě *soplivé*, neboť tehdy teče z bříz sladká *míza*. V březnu narozené dítě si s sebou přinášelo nějaké znaménko, na Valašsku se říká *si poznamenaný jak březňák*. Za větru narozené dítě mělo být hašteřivé, za bouře mělo mít život bouřlivý, za slunečna veselý. Když se narodilo v okamžiku, kdy vyzváněly zvony nebo ve vsi byla muzika, mělo být chromé, kdy na hřbitově kopali hrob, žilo jen krátce, když zrovna padal sníh nebo kvetly stromy, brzo šedivělo.

Křesťanské vlivy jsou patrné např. ve víře, že šťastné je dítě, narozené před Velikonocemi a jako první pokřtěné na Bílou sobotu.¹²³ Podobně i v přesvědčení, že když novorozenec příliš pláče při křtu nebo úvodu, je to špatné znamení, neboť ruší posvátný úkon a boží požehnání.

Předpovědní rituály při narození dítěte byly spojovány s úkony, které měly rozpoznat jeho povahu, popřípadě budoucí povolání. Do blízkosti novorozeněte se při první koupeli, po návratu ze křtu, před odchodem k církevnímu úvodu a někde až po odstavení dítěte od prsu kladly různé předměty a podle toho, po čem sáhlo (nebo alespoň očkem zašilhalo), se hádalo: peníz znamenal bohatství (někde lakotu, jinde, že z hochy bude kupec), hadřík předurčoval chudobu, kousek hlíny dělníka (ale i smrt), kniha nebo obrázek moudrost (učence), sekera či bič dobrého hospodáře, hoblík (kleště) dobrého řemeslníka, koláč velkého jedlíka, nůž řezníka, růženec zbožnost (kněžský stav), karty karban apod.

Jako snahu záměrně ovlivnit (formovat) životní dráhu dítěte nebo také symbolicky stvrdit jeho budoucí povolání lze vyložit obyčej, zaznamenaný v Nové Lhotě na Hornácku. Porodní babka položila narozeného hochy na okno a volala: *Živ sa horami!* V Hrubé Vrbce: *Žív sa horami a ľudskými stodolami!* Reminiscenci tohoto obyčeje je popěvek, rozšířený na Rusavě: *Dyž sa Valášek narodí, matka ho oknem vyhodí; vyhodí ven ho napřed nohami: Di se, Valášku, živiť horami!*¹²⁴

Určitá odevzdanost osudu odpovídala životním zkušenostem prostého člověka, opírajícím se o poznání, že poměry, do nichž se narodil, lze jen těžko změnit. Pojetí osudu narozeného dítěte jako nezvratného údělu, který se děje bez lidského přičinění, vyjadřuje i obyčej zasadit v den jeho narození strom, většinou ovocný. Růst stromu symbolizoval i růst dítěte – když chřádl, mělo dítě zemřít. Na Podblanicku nazývali takový strom *stromkem štěstí* a sázel ho otec nebo děda dítěte. Obvykle to byla lípa, někdy však zasadili chlapci ořech a děvčeti myrtu. Na Hodonínsku sázeli jakýkoli strom, s výjimkou oskoruše (sorbus domestica), kterou má podle lidové pověry sázet jen starý člověk, jenž tak jako tak zemře.

Na druhé straně je na místě uvést, že úplný fatalismus ve víře v osudovost nebyl lidovému myšlení vlastní.¹²⁵ Běh věcí byl sice dán předsudkem, lidová víra však byla nakloněna ho zvrátit nebo alespoň oddálit rozličnými úkony. Z toho vyplývala závaznost v jejich provádění i sankce pro toho, kdo se jim nepodřídil. Množství těchto úkonů jsme zachytili již v jejich méně závazné podobě, často jen symbolizující jejich někdejší význam. Ať již se v tyto obyčeje a úkony věřilo či nevěřilo, přivolávaly naději v štěstí, zdraví a úspěch a dávaly tak pocit bezpečí v situaci, nad kterou měl prostý člověk jen pramálo kontroly.

Báby pupkořezné, babky či hebamky

Významnou součástí obřadního komplexu, spjatého s narozením, je institut babictví, který je funkční jednotou solidární služby, prostředkem obyčejové kontinuity i socio-kulturním vzorcem identity společnosti. Porodní babičky byly odedávna nositelkami a udržovatelkami tradičních obyčejů spjatých s narozením. Jejich funkce vyžadovala nejen znalost vedení porodu, ale i znalost rituálů, jež měly zajistit přežití rodičky a dítěte a navíc položit základy jeho dobré budoucnosti. Babictví je jedním z dominantních činitelů při narození, proto mu budeme věnovat podrobnější pozornost.

Prameny dosvědčují, že přivádění dětí na svět a veškeré dění, které s tímto aktem souviselo, bylo odjakživa doménou žen, neboť ze sociálních, náboženských a pověrečných důvodů měl porod zůstat skryt před zraky muže.¹²⁶ Jako pomocnice u porodu se od nejstarších dob uplatňovaly starší, zkušené ženy, které se vyznačovaly i schopnostmi léčit nemoci. Těmto schopnostem odpovídaly v různých jazycích i jejich názvy, např. *moudrá žena* ve Francii a v Holandsku nebo *pomocnice* v Anglii. U Němců a u Slovanů jim říkaly *staré*, *ošklivé* nebo *divé* ženy či prostě *baby*. Z německých Sudet je známo označení *Bademutter*, vycházející z důležitého úkonu, jakým byla první koupel novorozence, nebo *Hebamme* – podle právního aktu, při němž zdvihaly dítě ze země a podávaly je otci.¹²⁷ U německých obyvatel na Ašsku nazývali bábu *Amfrau*, ve Slezsku pro ně zobecnil termín *hebamka*, *hajbama*. Starší zápisy v Čechách a na Moravě uvádějí *báby babicí* (*babivé*), *pupkořezné* nebo *přísezné* (*přisažné*) a také *položné* ženy. V Jungmannově slovníku najdeme název *babícula*, podle Českého jazykového atlasu dodnes rozšířený na Jablunkovsku. Později zobecnilo v lidovém prostředí (zvláště v Čechách a na západní Moravě) pojmenování *babička*, *bába*,

paní bába, zkoušená bába, někde také *babice, babibába*, ve zbylé části Moravy a v jižní části Slezska *babka*.¹²⁸

Babictví jako jedna z nejstarších ženských profesí se v průběhu historického vývoje změnilo z váženého povolání na poměrně vysoké odborné úrovni, jakým bylo např. u starých Izraelitů, v Egyptě či v dobách rozkvětu římské civilizace, na přehlíženou a nedoceňovanou profesi, především ve feudální Evropě.¹²⁹ Příčiny této skutečnosti tkví zejména v přetrvávání pověrečných mytických představ a také v prosazujícím se křesťanství. Jeho ideologie, názory a předsudky po několik staletí ovlivňovaly vývoj lékařství, které bylo v té době doménou církve: lékařskou praxi ve středověku vykonávali kromě učenců (pocházejících většinou z ciziny) především klerici, kteří ji prováděli jako součást své duchovní praxe. Proti vměšování se mužů-lékařů do porodnictví vedly především náboženské důvody.¹³⁰ Zabývat se porodnictvím bylo pro lékaře pokládáno za nedůstojné, neboť při něm šlo o tzv. krvavé a nečisté úkony, které církev zakazovala lékařům a jež byly

Porodní bába
pomáhá při porodu.
Z porodnické příručky
J. Rueffa (1554)

vyhrazeny lazebníkům, bradýřům, ranhojičům (později chirurgům) a porodním bábám, zařazovaným proto mezi společensky opovrhované vrstvy. Péče o těhotné ženy a rodičky byla přenechána svépomoci starších a zkušených žen, o jejichž výuku se nikdo nestaral. K obtížným porodům se volali jen ranhojiči s nepatrnými znalostmi a tento stav trval u většiny evropských národů až do 16. století.

Ženy, pomáhající při porodu, navazovaly ve své práci na mnohaleté praktické zkušenosti svých předchůdkyň, od nichž přebíraly empiricky ověřené prostředky a praktiky k vedení porodu a k ošetření matky i dítěte. Vycházely zejména ze znalostí přírodního léčitelství, využívaly však také pověry a magické úkony s cílem zabezpečit ochranu rodičky a dítěte, které křesťanská církev odsuzovala jako modloslužebnictví. Proto byly považovány za osoby, ovládající tajemné až čarodějné znalosti. V staroslovanských pramenech z počátku křesťanství nacházíme zprávy o ženách – čarodějkách, zvaných *volchvy*, které léčily, pomáhaly při porodu a zabráňovaly početí, přičemž prováděly různá kouzla, zaříkávání, očistu ohněm, vodou apod. Např. v Kyjevském letopisu z r. 1044 je zmínka o tom, že matka Vseslava Břetislaviče porodila syna pomocí kouzel, na jejichž památku nosil na hlavě znamení rány.¹³¹ Po celý středověk bylo babictví spojováno s čarodějnickou magií a s představou, že k pověřivému žehnutí a jinému kejklířství svádí báby satan. V knize Kladivo na čarodějnice, vydané německými inkvizitory v roce 1486, se píše, že *nikdo neškodí katolické víře víc než porodní báby*, neboť se věřilo, že když dítě zemře, znamená to, že obcovovalo s ďáblem.¹³² Kazatel Zámorský u nás vyhrožoval těmto ženám peklem: *Ach, zrádné, prokleté baby, že kdy smíte obraz boží, nevinátka rozkošná ďáblům žehnutím, hádáním, vosku i volova litím, slov nad ním breptáním obětovati, ach, což za to hrozné pekelné muky musíte věčně trpěti!*¹³³ V Gallašových zápiscích z roku 1820, pocházejících pravděpodobně z Hranicka, jsou uvedeny zprávy o tom, že rodící ženě dávají báby *jakous malou popsanou cedulku s jednou – Gallašovi neznámou – bylinou polknouti, aby lehčeji porodila* a že když babka zavila novorozeně, říká nad ním jakási pověrečná slova a dává je rodičce do náruče řkouc třikrát: *neuroku!*¹³⁴

Představy o spojení porodních babiček s čarodějnictvím přežívaly až do osvěcenských dob. Z roku 1718 se zachoval examen Evy Svobodové, poddané černínovské, ze vsi Zelenský Lhoty, stoleté slepé ženy, která uváděla šestinedělky, pochovávala mrtvé a vodila mračna. Tato žena, označovaná za zaříkávačku a jakousi hadačku (prorokyni), byla předvedena před církevní komisi na Libáň, kde se ke svým činům